

MARIANNA ΨΥΛΛΑ

ΤΟ ΜΗΝΥΜΑ ΩΣ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗΣ ΠΡΑΞΗΣ

Η *επικοινωνία* αποτελεί ένα σχετικά νέο πεδίο επιστημονικής διερεύνησης στην ελληνική πραγματικότητα. Τα μηνύματα, ως παράγωγα της επικοινωνιακής πράξης, συγκεντρώνουν το ενδιαφέρον πολλών ερευνητών ως προς την κατανόηση και την ερμηνεία των εννοιών που εμπεριέχουν, καθώς και ως προς τη μορφή με την οποία μεταδίδονται. Η ανάλυση των μηνυμάτων αποτελεί διεπιστημονικό πεδίο έρευνας στο οποίο συγκλίνουν πολλοί μελετητές από τον ευρύ χώρο των κοινωνικών επιστημών και γενικότερα των επιστημών του ανθρώπου. Το εγχείρημα αυτό αφορά είτε άμεσες επικοινωνιακές πράξεις διαπροσωπικής μορφής είτε έμμεσες, προϋόντα μαζικής επικοινωνίας.

Η ανάλυση που ακολουθεί επικεντρώνεται σε δύο βασικούς άξονες:

α) Μια *θεωρητική και επιστημολογική* προσέγγιση του μηνύματος στο πλαίσιο της επικοινωνιακής δράσης. Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στη διερεύνηση και ερμηνεία των χαρακτηριστικών ενός μηνύματος, από όπου και ανακύπτουν μια σειρά ζητήματα επιστημολογικής και θεωρητικής χροιάς.

β) Μια *μεθοδολογική* παρουσίαση της ανάλυσης ενός μηνύματος. Επιχειρείται εδώ η καταγραφή διαφόρων μεθόδων και τεχνικών που εφαρμόζονται σε ποικίλες κοινωνικές πρακτικές. Τηρώντας τον περιορισμό της συνοπτικότητας, στην παρούσα μελέτη θα παρουσιάσουμε το πεδίο εφαρμογών της κάθε μεθόδου, θα συγκρίνουμε τη χρήση των επιμέρους μεθόδων και θα εξακριβώσουμε τα

όρια της καθημιάς καθώς και την αναγκαιότητα συχνής προσφυγής σε περισσότερες από μία μεθόδους με στόχο την όσο το δυνατόν αποτελεσματικότερη ερμηνεία και κατανόηση των χαρακτηριστικών ενός μηνύματος.

Θεωρητική και επιστημολογική προσέγγιση

Επικοινωνία και μήνυμα

Το μήνυμα, ως συστατικό στοιχείο της επικοινωνιακής δράσης, ενεργοποιείται μόνο μέσα στο πλαίσιο μιας δια-υποκειμενικής προσέγγισης, όπου μέσω της διαδικασίας της ανταλλαγής οι συμμετέχοντες θέτουν τα όριά τους, αφενός σε σχέση με το γύρω τους εξωτερικό κόσμο και αφετέρου με το δικό του εσωτερικό κόσμο ο καθένας. Η επικοινωνία λοιπόν, ως καθαρά δια-ατομική διαδικασία, στην ουσία δηλώνει τόσο κοινωνικές πρακτικές όσο και ενδότερες εσωτερικές διεργασίες. Τα μηνύματα, ως αντικείμενα μεταβίβασης, συνιστούν προϊόντα της ανθρώπινης εννόησης και πρακτικής, που μεταβιβάζουν βεβαίως όχι μόνο πληροφορίες αλλά, κυρίως, πράξεις, συμπεριφορές, βιώματα, σχέσεις, κοινωνικές αξίες, ηθικές προτροπές· έτσι η ανάλυση των μηνυμάτων παραπέμπει, όπως ήδη υπογραμμίσαμε, σε μια δια-υποκειμενική διαδικασία που λαμβάνει χώρα στην κοινωνία, δηλαδή στην επικοινωνιακή δράση.¹ Το ενδια-

1. Πολλοί σύγχρονοι θεωρητικοί καθώς και προγενέστεροί τους έθιξαν και συχνά ανέπτυξαν τη στενή αλληλεξάρτηση ανάμεσα στην επικοινωνιακή πράξη και την κοινωνία. Ο de SOLA POOL (1959), σ. 1, στον πρόλογο του βιβλίου του αναφέρει ότι «η μελέτη της επικοινωνίας δεν είναι τίποτε άλλο παρά η μελέτη της ίδιας της κοινωνίας». Ο γάλλος κοινωνιολόγος LEFEBVRE (1966), σ. 316, επισημαίνει ότι: «Στην κοινωνική ζωή τίποτα δεν εκπληρώνεται χωρίς επικοινωνία».

Οι εργασίες εξάλλου σχετικά με τη θεωρία της επικοινωνίας και την ιδιαίτερη σημασία της μέσα στα πλαίσια της κοινωνίας είναι πολλές και διαφορετικών θεωρητικών προσεγγίσεων. Εδώ θα πρέπει να υπογραμμιστεί η συνεισφορά του γερμανού φιλοσόφου HABERMAS μέσα κυρίως από δύο έργα του (1987 και 1996, γαλλικές μεταφράσεις). Η χαμπερσιασινή θεώρηση της επικοινωνίας αναπτύσσεται σε δύο σκέλη: α) μια θεωρία της δράσης και β) μια θεωρία της κοινωνίας. Στο επίπε-

φέρον για την ανάλυση των εκφάνσεων της επικοινωνιακής δράσης, δηλαδή των μηνυμάτων ως εκδηλώσεων της κοινωνικής πρακτικής, μας επιτρέπει να ενεργοποιήσουμε τη συνεισφορά ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών ξεκινώντας από την κοινωνιολογία, την ψυχολογία, τη φιλοσοφία, τη γλωσσολογία, τη σημειολογία ή σημειωτική, φθάνοντας ως την ιστορία και την οικονομία, χωρίς να παραγνωρίζουμε βεβαίως και τη συμβολή των θετικών επιστημών, π.χ. των μαθηματικών.²

Με την αποκωδικοποίηση, αφού βεβαίως δεχθούμε προηγουμένως ότι κάθε μήνυμα εκφέρεται πάντα με τη χρήση ενός συστήματος κωδίκων, επιχειρείται η ερμηνεία ενός μηνύματος, είτε αυτό είναι γραπτό, προφορικό, εικονικό είτε ακόμη και μικτό. Στην περίπτωση των μικτών μηνυμάτων διευκρινίζουμε ότι έχουμε το συνδυασμό διαφορετικών συστημάτων σημείων, όπως για παράδειγμα στον κινηματογράφο και την τηλεόραση, η ομιλία, η γραφή, η εικό-

δο της θεωρίας της δράσης ο Habermas χρησιμοποιεί τη βεμπεριανή (Weber) σύλληψη της ορθολογικής δραστηριότητας στις τρεις μεγάλες σφαίρες, γνώση, ηθική και αισθητική. Η επικοινωνιακή δράση είναι ο τρόπος όπου αναδύονται οι αρχές της δράσης. Το παραπάνω διττό σχήμα επιτρέπει σ' ένα δεύτερο επίπεδο να κατασκευαστεί μια θεωρία της κοινωνικής ορθολογικότητας σύμφωνα με την εξέλιξη της θέσης και της βαρύτητας της δράσης που αναπτύσσεται σε καθεμία σφαίρα κατά τη διαδικασία του εκμοντερνισμού της κοινωνίας. Η κοινωνική εξέλιξη εξετάζεται έτσι μέσα από δύο οπτικές γωνίες:

α) του βιωμένου κόσμου (Lebenswelt) και β) του συστήματος, όπου η διαντίδραση και η ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας έρχονται να παίξουν ρυθμιστικό ρόλο.

Επιπροσθέτως αναφερόμαστε στις εργασίες των WATZLAWICK / BEAVIN / JACKSON (1972), απ' όπου σιγκατοούμε κυρίως μιαν άποψη τους σχετικά με τη θεώρηση της επικοινωνίας, την οποία αναλύουν: α) σε περιεχόμενο και β) σε σχέση. Το άνοιγμα των παραπάνω θεωρητικών στον κλάδο της πραγματικής (pragmatique) και της μελέτης της απόφασης (énonciation) επικεντρώνει την προσοχή στο ότι η σχέση τροποποιεί το περιεχόμενο. Κάθε επικοινωνιακή πράξη δεν περιορίζεται μόνο στη μετάδοση μιας πληροφορίας αλλά εμπεριέχει ταυτόχρονα και μια συμπεριφορά.

2. Για τη διεπιστημονική προσέγγιση του επικοινωνιακού φαινομένου βλ. BOUGNOUX (1992).

να και η μουσική συνυπάρχουν, ενώ στο θέατρο και τα λυρικά θεάματα συνδυάζονται η ομιλία, η κίνηση και η μουσική.³ Οι κώδικες με τους οποίους εκφέρεται ένα μήνυμα αναφέρονται είτε σε λεκτικά συστήματα σημείων είτε σε εξωλεκτικά. Η αναφορά ωστόσο στη χρήση της γλώσσας κατέχει ιδιόζουσα θέση στην ανθρώπινη επικοινωνία εφόσον, όπως αναφέρει και η Α. Φραγκουδάκη, «η λεκτική επικοινωνία έχει προνομιακή θέση και ο λόγος παραμένει το σπουδαιότερο σύστημα επικοινωνίας».⁴ Ως προϊόν λοιπόν των διανθρωπίνων ανταλλαγών, η γλώσσα εμφανίζεται να κατέχει σημαντική θέση στην επικοινωνιακή πράξη. Η επικοινωνία «δεν γίνεται ποτέ στο κενό, γίνεται μόνο στην κοινωνία, όπου τη διέπουν οργανωμένες κοινωνικές σχέσεις που επηρεάζουν τη γλώσσα και δίνουν νόημα στα μηνύματα».⁵

Η J. Boutet στη μελέτη της *Εισαγωγή στην κοινωνιογλωσσολογία* αναφέρει ότι «η γλωσσική πρακτική πρέπει να θεωρηθεί κοινωνική πρακτική και ν' αναλυθεί ως τέτοια· αυτό σημαίνει ότι οι λέξεις και οι λόγοι δεν είναι μονάχα αντιπρόσωποι των πράξεων και των σκέψεών μας, δεν έχουν σκοπό μονάχα τη μετάδοση πληροφοριών, ιδεών ή διαταγών. Δεν αρκούνται στην αντανάκλαση της κοινωνίας, συμμετέχουν στην κοινωνία και επιδρούν πάνω σ' αυτήν με ιδιαίτερα επακόλουθα που ο μελετητής πρέπει να εντοπίσει».⁶ Η γλώσσα λοιπόν ως κατεξοχήν πολιτισμικό και κοινωνικό προϊόν εμφανίζεται να κατέχει σημαντική θέση στη διαδικασία παραγωγής και ανάλυσης ενός μηνύματος. Αξίζει ν' αναφερθεί στο σημείο αυτό η συνεισφορά της εθνογραφίας της επικοινωνίας, όπως αναπτύχθηκε τη δεκαετία του '60 στις ΗΠΑ με επικεφαλής τον ανθρωπολόγο D. Hymes.⁷ Η σχολή αυτή επιχειρεί μια ολοκληρωμένη προ-

3. Μια εκτενέστερη ανάλυση της λειτουργίας των μικτών σημείων επιχειρεί ο ΑΒΑΣΤΑΔΟ (1980). Βλ. ειδικότερα το κεφάλαιο «Messages mixtes», σσ. 223-251.

4. ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ (1987), σ. 29.

5. Στο ίδιο, σ. 37.

6. ΒΟΥΤΕΤ (1984), σ. 8.

7. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. τις εργασίες του ΗΥΜΕΣ (1971 και 1974).

σέγγιση των προβλημάτων που αναφέρονται στη γλώσσα και τον πολιτισμό. Βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα της εθνογραφίας της επικοινωνίας είναι ότι δεν διαχωρίζει ποτέ το γλωσσικό προϊόν από το κοινωνικό περιβάλλον όπου αυτό παράχθηκε και το οποίο θεωρεί καθοριστικό. Προτείνει μάλιστα την παρατήρηση και τη συλλογή δεδομένων με βάση κατηγορίες ανάλυσης. Η κατηγορία *γλωσσική κοινότητα* αποτελείται από καταστάσεις επικοινωνίας, αυτές με τη σειρά τους από γεγονότα επικοινωνίας και τα τελευταία από πράξεις λόγου. Οι «αναλύσεις του λόγου», στις οποίες θα αναφερθούμε λεπτομερώς παρακάτω, όπως αναπτύχθηκαν κυρίως στη Γαλλία, έρχονται να προσθέσουν τη δική τους συνεισφορά στην προσέγγιση των λεκτικών μηνυμάτων.

Η γλώσσα ως πεδίο κοινωνικών, δια-ατομικών αλλά συγχρόνως και εξατομικευμένων εσωτερικών διεργασιών, αποτελεί πρόσφορο πεδίο για τη διερεύνηση και την κατανόηση του επικοινωνιακού φαινομένου. Ο πολωνός φιλόσοφος Α. Schaff γράφει στο *Γλώσσα και γνώση* ότι η γλώσσα εκτελεί κοινωνική λειτουργία ως όργανο επικοινωνίας, αλλά είναι συγχρόνως και όργανο ατομικής σκέψης.⁸ Ολοκληρώνοντας τη σύντομη αυτή αναφορά στη γλώσσα και ειδικότερα στη χρήση της, δηλαδή το λόγο, πρέπει να τονίσουμε την αναγκαιότητα μιας συνολικής σύλληψης του ομιλείν ή του λόγου και εντέλει του μηνύματος που να συναρμόζει την εννόηση, το αυθεντικό, τη συνείδηση, το γλωσσικό σημείο και την κοινωνική συμπεριφορά, εξετάζοντας τον ανθρώπινο λόγο ως ενιαίο και μοναδικό φαινόμενο.

Τα χαρακτηριστικά του μηνύματος

Στη διάρκεια μιας μεθοδευμένης ανάλυσης ενός μηνύματος με στόχο την ερμηνεία και την κατανόησή του, επιχειρείται η μελέτη των χαρακτηριστικών του.

Η αναζήτηση των χαρακτηριστικών ενός μηνύματος θέτει αρχι-

8. SCHAFF (1985), σ. 181.

κά το πρόβλημα της διερεύνησης των εννοιών που αυτό εμπεριέχει, έχοντας ως κεντρικό σημείο αναφοράς το σύστημα κωδικοποίησης που έχει υιοθετήσει ο αποστολέας του μηνύματος. Η προσπάθεια αποκωδικοποίησης ενός μηνύματος όχι σύμφωνα με την υποκειμενική ερμηνεία του αναλυτή αλλά με την υιοθέτηση, όσο αυτό είναι εφικτό, ορθολογικών κριτηρίων αποτελεί σημαντική συνιστώσα στην προβληματική ανάλυση ενός μηνύματος.

Εδώ τίθεται ένα σοβαρό ζήτημα επιστημολογικής υφής, με συνέπειες και για τη μεθοδολογική εργασία του ερευνητή, που αφορά τη σχέση του υποκειμένου με το αντικείμενο της έρευνας. Η εμπλοκή με τον έναν ή τον άλλο τρόπο του υποκειμένου-ερευνητή στο υπό ανάλυση αντικείμενο-μήνυμα είναι σε κάποιο βαθμό αυτονόητη, εφόσον οφείλουμε να λαμβάνουμε πάντοτε υπόψη την ουσιαστική σχέση που υπάρχει ανάμεσα στον αναλυτή και το εξεταζόμενο αντικείμενο. Το ζήτημα τίθεται κυρίως από τη σκοπιά του *βαθμού εμπλοκής*, καθώς ένα από τα ζητούμενα στη διαδικασία ανάλυσης ενός μηνύματος είναι η αποφυγή, όσο αυτό είναι δυνατόν, μιας υποκειμενικής τοποθέτησης σε σχέση με το αναλυόμενο μήνυμα, δηλαδή το προϊόν ενός άλλου υποκειμένου, του αποστολέα του μηνύματος. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά το πεδίο εμπλοκής του αναλυτή, θα πρέπει να υπολογίσουμε μια σειρά παραμέτρους που σχετίζονται με τις κοινωνικές αναπαραστάσεις και αξίες που διακρίνουν τον αναλυτή ως προσωπικότητα. Αυτές ακριβώς οι αναπαραστάσεις καθορίζουν σε σημαντικό βαθμό και τις κοινωνικές σκοπιμότητες μιας μελέτης και επηρεάζουν τον τρόπο παρέμβασης σ' ένα μήνυμα. Όπως τονίζουν ο R. Ghiglione κ.ά. στο *Manuel d'analyse de contenu*, «ο αναλυτής ως κοινωνικός παράγοντας έχει τη δική του αλήθεια, αλλά ως επαγγελματίας πρέπει ν' απαντήσει σ' ένα αίτημα. Η ικανότητά του έγκειται στους όρους αντιπαράθεσης της αλήθειας του και του αιτήματος».⁹

Ένα στοιχείο που σχετίζεται με τη σημασιολογική διερεύνηση των μηνυμάτων είναι η αναφορά στις έκδηλες καθώς και στις υπο-

λανθάνουσες σημασίες τους. Η ανάλυση των έκδηλων χαρακτηριστικών είναι η πιο κλασική προσέγγιση για τον εντοπισμό με μεθοδικό τρόπο (ταξινόμηση, καταμέτρηση, συσχέτιση, σύγκριση) των εννοιών ενός μηνύματος. Η αναζήτηση των υπολανθανόντων νοημάτων ενός μηνύματος παραπέμπει στο ρόλο των συμβόλων στην κοινωνική ζωή και κατά συνέπεια στην επικοινωνιακή πρακτική, εφόσον αποδεχόμαστε ότι μια πληθώρα κοινωνικών πρακτικών και αναπαραστάσεων έχουν συμβολική σημασία.¹⁰ Στην περίπτωση λοιπόν της διερεύνησης των υπολανθανόντων νοημάτων ο αναλυτής έχει ως βάση αναφοράς τα συγκεκριμένα δεδομένα (τα έκδηλα χαρακτηριστικά) και αναζητά τη σημασία, δηλαδή τις έννοιες που ενυπάρχουν μέσα και πίσω από αυτά. Η διερεύνηση ακολουθεί ένα συστηματικό και μεθοδευμένο τρόπο με τη χρήση συγκεκριμένων μεθόδων. Η αναζήτηση του μη έκδηλου νοήματος ενός μηνύματος αναφέρεται σε μιαν άλλη σφαίρα που ξεπερνά, χωρίς όμως ν' αναιρεί, το γράμμα του λόγου, για ν' αναφερθεί σε παραμέτρους κοινωνικοπολιτικής, ψυχολογικής και πολιτιστικής χροιάς.¹¹

Ένα στοιχείο που προστίθεται στη διερεύνηση των χαρακτηριστικών ενός μηνύματος είναι ο συνυπολογισμός των συνθηκών παραγωγής του. Η αναφορά δηλαδή και στο περιβάλλον παραγωγής

10. Σύμφωνα με τον RICOEUR (1990a), σ. 36, «Σύμβολο είναι κάθε σημασιολογική δομή όπου ένα νόημα άμεσο, πρωτογενές, κυριολεκτικό, κατονομάζει επιπλέον ένα άλλο νόημα έμμεσο, δευτερεύον, μεταφορικό, το οποίο δεν μπορεί να γίνει αντιληπτό παρά μόνον μέσω του πρώτου».

11. Η BARDIN (1977), σ. 46, υποστηρίζει ότι «ο τρόπος προσέγγισης του αναλυτή είναι διπλός: κατανόηση της έννοιας της επικοινωνίας (σαν να ήταν κανονικά ο παραλήπτης) αλλά επίσης, και κυρίως, μεταπήδηση της προσοχής σε μιαν άλλη σημασία, σε ένα άλλο μήνυμα που διαβλέπεται διαμέσου ή δίπλα στο πρώτο. Η ανάγνωση από τον αναλυτή του περιεχομένου των επικοινωνιών δεν αναφέρεται ή δεν αναφέρεται μόνον σε μιαν ανάγνωση του *γράμματος του λόγου* αλλά στη διερεύνηση μιας έννοιας σ' ένα δεύτερο επίπεδο. Δεν πρόκειται να διαπεράσουμε τα σημαίνοντα για να καταλάβουμε τα σημανόμενα [...] αλλά διαμέσου των σημανόντων ή των σημανόμενων (που έχουν ήδη γίνει αντικείμενο επεξεργασίας) να φθάσουμε στην κατανόηση άλλων «σημανόμενων», ψυχολογικής, κοινωνιολογικής, πολιτικής, ιστορικής κτλ. φύσης».

9. GHIGLIONE / BEAUVOIS / CHABROL / TROGNON (1980), σ. 5.

(contexte) του μηνύματος είναι εξίσου σημαντική και επιπλέον καθοριστική για μια πιο ολοκληρωμένη ερμηνεία και κατανόησή του. Το μήνυμα, ως προϊόν μιας συγκεκριμένης διαδικασίας, δεν βρίσκεται ποτέ ξεκομμένο από τους άλλους παράγοντες της επικοινωνιακής πράξης, αλλά συνυπάρχει πάντα σε αλληλεξάρτηση με αυτούς. Κατ' ακολουθία, η ανάλυση ενός μηνύματος αποκτά ουσιαστικό ενδιαφέρον όταν δεν το απομονώνει αλλά το συνδυάζει με τους παράγοντες παραγωγής του, όπως είναι το *κανάλι μεταβίβασης* και κυρίως οι *συνθήκες παραγωγής* του, είτε αυτές αφορούν την καθαρά επικοινωνιακή κατάσταση (σχέση του αποστολέα με το μήνυμα, σχέση του αποστολέα με τον αποδέκτη) είτε το κοινωνικό-ιστορικό περιβάλλον στα πλαίσια του οποίου παράγεται το μήνυμα.¹² Ο D. Maingueneau στο *Initiation aux méthodes de l'analyse du discours*, υποστηρίζει ότι «για να δουλέψεις με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα, είναι καλύτερα να ισορροπήσεις το λόγο και τις συνθήκες παραγωγής του, έτσι ώστε η διάρθρωση αυτών των δύο παραγόντων να είναι όσο το δυνατόν πιο προσοδοφόρα».¹³

Αν τώρα, στη διαδικασία ανάλυσης και ερμηνείας ενός μηνύματος, θελήσουμε να προχωρήσουμε πέρα από τις συνθήκες παραγωγής του και ν' αντιμετωπίσουμε το μήνυμα σφαιρικά, στο σύνολό του, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη όχι μόνο το μήνυμα καθαυτό ή ακόμα και τις συνθήκες παραγωγής του, αλλά και τις συνθήκες πρόσληψής του, δηλαδή τις επιδράσεις που επιφέρει στους αποδέκτες του. Στη συνολική αυτή θεώρηση το μήνυμα αντιμετωπίζεται από τον αναλυτή ως κοινωνικό προϊόν που αποκτά τη σημασία του και τη λειτουργικότητά του μόνον ενταγμένο στο κοινωνικό του πλαίσιο, μόνο θεωρούμενο το ίδιο ως κοινωνική πρακτική. Ο E. Veron, υιοθετώντας αυτή τη σφαιρική αντίληψη, αποδέχεται ότι ο αναλυτής θα πρέπει να ενδιαφερθεί, από τη μια, για τις συνθήκες

12. O Rey υποστηρίζει ότι: «Κάθε εποχή αποδίδει στις πρακτικές της έναν ιδιαίτερο τρόπο έκφρασης και στο λόγο ένα περιεχόμενο δομημένο εκ νέου», σύμφωνα με παράθεμα σε άρθρο του CHEVALIER (1972), σ. 15.

13. MAINGUENEAU (1976), σ. 18.

παραγωγής ενός μηνύματος και, από την άλλη, για τις επιδράσεις που αυτό ασκεί στους παραλήπτες του, δηλαδή στην ουσία να ενδιαφερθεί για όλη τη «διαδικασία ροής» του (processus de circulation).¹⁴

Ένα στοιχείο ιδιαίτερης βαρύτητας στην εξέταση των χαρακτηριστικών ενός μηνύματος είναι η αναφορά όχι μόνο στο περιεχόμενο του αλλά και στη *μορφή* με την οποία το περιεχόμενο αυτό μεταβιβάζεται. Αναφερόμαστε πιο συγκεκριμένα στους τρόπους παρέμβασης που ένας αποστολέας χρησιμοποιεί για να μεταβιβάσει ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο. Αυτή η αναφορά, που σχετίζεται άμεσα και με τα κανάλια μέσω των οποίων εκφέρεται ένα μήνυμα, είναι περισσότερο εμφανής στο χώρο της έμμεσης μαζικής επικοινωνίας, όπου ένα μήνυμα μεταβιβάζεται με τη χρήση ποικίλων κωδίκων (γραφικών, γλωσσικών ή εικονικών) διαμέσου διαφόρων καναλιών (έντυπο, ραδιόφωνο, τηλεόραση). Κάθε κανάλι επικοινωνίας οριοθετεί κατά κάποιο τρόπο τους τρόπους παρέμβασης που αρμόζουν στη φύση του ως μέσου ή και στην οργάνωσή του. Ο έντυπος λόγος, για παράδειγμα, διαθέτει μεγάλη ποικιλία τρόπων έκφρασης, που ανταποκρίνονται στη φύση του ως έντυπου μέσου, το ίδιο και η τηλεόραση και το ραδιόφωνο ως οπτικοακουστικά μέσα. Τα κριτήρια, δηλαδή, επιλογής για τη μορφή μετάδοσης ενός μηνύματος κινούνται πάντα σε ορισμένα πλαίσια που σέβονται την ιδιομορφία του μέσου, η ευχέρεια όμως της *τελικής επιλογής* έγκειται στον αποστολέα. Στην περίπτωση, για παράδειγμα, μετάδοσης ενός πολιτικού τηλεοπτικού μηνύματος διαπιστώνουμε ότι υιοθετούνται ποικίλοι τρόποι παρέμβασης από τον εκάστοτε ομιλητή και

14. Ο VERON (1979), σ. 126, υποστηρίζει: «Ο αναλυτής λόγου μπορεί να ενδιαφερθεί είτε για τις συνθήκες παραγωγής ενός μεμονωμένου λόγου ή μιας κατηγορίας λόγων είτε για τις αναγνώσεις των οποίων ένας λόγος ήταν το αντικείμενο, δηλαδή για τις επιδράσεις του. Θα λέγαμε, αναλογικά, ότι ενδιαφέρεται στην πρώτη περίπτωση για τη γραμματική παραγωγή (grammaire de production) και για μία ή πολλές γραμματικές αναγνώρισης (grammaires de reconnaissance) στη δεύτερη. Μπορεί, και αυτό είναι εμφανές, να ενδιαφερθεί και για τα δύο, δηλαδή να ενδιαφερθεί πράγματι για όλη τη διαδικασία ροής ενός λόγου».

σχετίζονται: α) είτε με την παρουσία τρίτων προσώπων στην εκφορά του λόγου, όπως στη μορφή της «απλής συνέντευξης», της «συνέντευξης τύπου» και του «αντιπαραθετικού λόγου» (débat), όπου η παρουσία ενός ή περισσότερων δημοσιογράφων επιφέρει τις ανάλογες συνέπειες στο περιεχόμενο του μεταβιβαζόμενου μηνύματος και β) είτε με τα χωρικά πλαίσια ή τις επικοινωνιακές συνθήκες κάτω από τις οποίες μεταβιβάζεται το μήνυμα, όπως στη μορφή της «κοινοβουλευτικής αναμετάδοσης» ή στη μορφή της άμεσας «τηλεοπτικής ομιλίας» (allocution). Στην πρώτη περίπτωση, ο άμεσος παραλήπτης ή το άμεσο ακροατήριο είναι το σώμα των βουλευτών και σε δεύτερη φάση οι τηλεθεατές. Στην περίπτωση της «τηλεοπτικής ομιλίας», ο πολιτικός απευθύνεται άμεσα στους πολίτες, δηλαδή στους τηλεθεατές, χωρίς την παρεμβολή άλλου προσώπου.¹⁵ Αξίζει να σημειωθεί, τέλος, ότι η σχέση μορφής - περιεχομένου είναι στενή, καθώς το είδος της μορφής που υιοθετείται κάθε φορά έχει άμεσες συνέπειες για το περιεχόμενο ενός μηνύματος.

Μια τελευταία παρατήρηση είναι ότι οι στόχοι που κάθε φορά θέτει ο αναλυτής καθώς και οι υποθέσεις εργασίας που διατυπώνει έχουν συνέπειες και για τον τρόπο επεξεργασίας ενός μηνύματος. Κατ' αναλογία, η χρήση των μεθόδων και των τεχνικών που θα εφαρμόσει θα εξαρτηθεί επίσης σε μεγάλο βαθμό από την ίδια τη φύση του υλικού που αναλύεται. Η ανάλυση λοιπόν ενός μηνύματος έχει στη διάθεσή της μια σειρά μεθόδους και τεχνικές τις οποίες στην πραγματικότητα ο αναλυτής εφαρμόζει κατά περίπτωση, ανάλογα με το υλικό που προτίθεται ν' αναλύσει, καθώς και τους στόχους και τις υποθέσεις της μελέτης του.¹⁶

15. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τους τρόπους παρέμβασης βλ. PSILLA (1990), σσ. 82-96 και 117-139.

16. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει η BARDIN (1977), η μέθοδος που εφαρμόζεται σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, στην ουσία «κάθε φορά ή σχεδόν κάθε φορά ξαναεφευρίσκεται», έτσι ώστε ν' ανταποκριθεί με τον πιο κατάλληλο τρόπο στο διερευνώμενο αντικείμενο και στο διερευνώμενο στόχο, σ. 34.

Μεθοδολογική προσέγγιση

Στην παρουσίαση που ακολουθεί θα επιχειρήσουμε να καταγράψουμε τέσσερις διακριτές κατηγορίες μεθόδων που εφαρμόζονται στις αναλύσεις μηνυμάτων, με στόχο τη διαπίστωση της διαφορετικής προβληματικής που διέπει την καθεμία. Η εφαρμογή διαφορετικών μεθόδων και τεχνικών ανταποκρίνεται κατά κάποιον τρόπο στην ύπαρξη πολλών και διαφορετικής φύσης μηνυμάτων στα πλαίσια της κοινωνικής σύμπραξης, στη διάρκεια δηλαδή μιας επικοινωνιακής πρακτικής. Η επιλογή της μιας ή της άλλης μεθόδου εξαρτάται τόσο από το είδος του υλικού που αναλύεται όσο και από τις περιπτώσεις ή τις καταστάσεις στις οποίες εφαρμόζεται. Τέλος σχετίζεται με τους στόχους που θέτει ο εκάστοτε αναλυτής όσον αφορά το εξεταζόμενο αντικείμενο.¹⁷

Η κλασική θεματική ανάλυση

Η κλασική θεματική ανάλυση, η παλαιότερη από τις μεθόδους, εφαρμόζεται σε μεγάλη ποικιλία περιπτώσεων ή κοινωνικών πρακτικών. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι πρώτες συστηματοποιημένες αναλύσεις του περιεχομένου συγκεκριμένων μηνυμάτων, που εφαρμόστηκαν αρχικά στο χώρο τόσο της ψυχολογίας, της κοινωνιολογίας και του μάρκετινγκ όσο και των επικοινωνιών στις αναλύσεις του έντυπου λόγου. Οι εφαρμογές αυτής της μεθόδου είναι ποικίλες. Καλύπτουν τόσο τη διερεύνηση των κοινωνικοπολιτικών τάσεων εφημερίδων ή ραδιοτηλεοπτικών σταθμών όσο και το χα-

17. Οι GHIGLIONE κ.ά. (1980), στην εισαγωγή του βιβλίου τους διατυπώνουν την εξής προσέγγιση: «Στοχεύουμε να προσφέρουμε στον αναγνώστη ένα πανόραμα των καταστάσεων στις οποίες εφαρμόζεται η ανάλυση περιεχομένου με τη χρήση διαφορετικών μεθόδων ανάλυσης που αντιστοιχούν σε διαφορετικές συγκυρίες. Δεν θα πρέπει παρ' όλ' αυτά να συμπεράνουμε ότι υπάρχει αυστηρή σχέση ανάμεσα σε μια συγκεκριμένη μέθοδο και μια κατηγορία ειδικών καταστάσεων. Επιπλέον θα πρέπει να σκεφτούμε ότι ορισμένες μέθοδοι ανάλυσης είναι περισσότερο εφαρμόσιμες απ' ό,τι άλλες σε ορισμένους στόχους (και όχι σε ορισμένες καταστάσεις)», σ. 6.

ρακτηρισμό της ιδεολογίας και της κοινωνικής συμπεριφοράς ατόμων ή ομάδων. Η κλασική θεματική ανάλυση έχει επίσης εφαρμοστεί στην ανάλυση του ρόλου των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας σε διαφορετικά επίπεδα της κοινωνικής πρακτικής καθώς και για τη μελέτη της κοινής γνώμης, την ανάλυση μαγνητοσκοπημένων συνεντεύξεων, τη διερεύνηση διοικητικών αρχείων, ή ακόμη την εξέταση σχολικών εγχειριδίων.¹⁸ Αξίζει να σημειωθεί ότι όταν έχουμε ογκώδη κορμό δεδομένων (corpus) για ανάλυση, η χρήση της μεθόδου αυτής έχει αποδειχθεί ή πλέον αποτελεσματική.

Η κλασική θεματική ανάλυση επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στη σημασία ενός λόγου ή μηνύματος ή κειμένου¹⁹ ανεξάρτητα από

18. Η αγγλόφωνη βιβλιογραφία είναι πολύ πλούσια στις εφαρμογές αυτής της ανάλυσης. Αναφέρουμε ενδεικτικά τις εργασίες των: LASSWELL / LEIGES κ.ά. (1949/1965)· LASSWELL / MERNER / de SOLA POOL (1952)· MOIT (1969).

Στη γαλλική βιβλιογραφία οι εφαρμογές με τη χρήση της θεματικής ανάλυσης είναι επίσης αξιόλογες: VERON (1981)· MOSCONICI (1970), όπου ο συγγραφέας επιχειρεί μια θεματική διερεύνηση αλλά παράλληλα και μια διερεύνηση των σχέσεων που δημιουργούνται ανάμεσα στα διάφορα θέματα· ISAMBERT-JAMATI (1970), όπου εξετάζεται η λειτουργία της εκπαίδευσης ως κοινωνικού θεσμού από διαχρονική σκοπιά (1871-1930), μέσα από την εξέταση των θεμάτων που προκύπτουν από μια σειρά κειμένων που αφορούν την εκπαίδευση· MORIN (1979), όπου προτείνει αντί για την έννοια «θέμα» τη διερεύνηση των λεγόμενων «ενοτήτων πληροφόρησης» (unités d'information), τις οποίες εφαρμόζει στη μελέτη της, επειδή, καθώς υποστηρίζει, «η ενότητα πληροφόρησης εξαντλεί πληρέστερα τη σημασιολογική λειτουργία ενός μηνύματος».

Οι εργασίες που αφορούν τη θεματική ανάλυση στην ελληνική βιβλιογραφία είναι λιγοστές. Αναφέρουμε την αξιολογική μελέτη της ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ (1979), όπου η συγγραφέας υιοθετώντας τη θεματική διερεύνηση αποδεικνύει τον ιδεολογικό ρόλο των αναγνωστικών του δημοτικού σχολείου για την αναπαραγωγή κοινωνικών αναπαραστάσεων, αξιών και ρόλων.

19. Η έννοια «κείμενο» (texte) –δανεισμός από τη γραπτή γλώσσα– χρησιμοποιείται πολύ συχνά στις προσεγγίσεις ανάλυσης του περιεχομένου ενός μηνύματος. Το «κείμενο» δεν αναφέρεται μόνο στο γραπτό αλλά σε οποιαδήποτε μορφής μήνυμα που χαρακτηρίζεται από σημασιολογική συνέπεια. Είναι έτσι συνώνυμο της λέξης «μήνυμα» στη θεωρία της επικοινωνίας και των εννοιών «ομιλία» (de Saussure) και «λόγος» (Benveniste, Harris, Jakobson, Foucault) στη γλωσσολογία και τη φιλοσοφία. Υπογραμμίζουμε ότι στην παρούσα μελέτη οι έννοιες αυτές χρησιμοποιούνται χωρίς διάκριση.

τα γλωσσικά σημεία που χρησιμοποιούνται για να εκδηλωθούν τα νοήματα που εμπεριέχονται στο μήνυμα (τα γλωσσικά σημεία θεωρούνται δεδομένα). Βασική αρχή της είναι ο εντοπισμός και η συγκέντρωση των ενοτήτων του περιεχομένου που συνιστούν ένα μήνυμα. Η ανάλυση λοιπόν αυτή *ομαδοποιεί στοιχεία*, σύμφωνα με τη *σημασία* τους, σε *θέματα*, τα οποία στη συνέχεια ταξινομούνται, καταμετρούνται και αναλύονται ανάλογα με την περίπτωση. Η μέτρηση της *παρουσίας* καθώς και της *συχνότητας εμφάνισης* ενός θέματος είναι μία από τις πιο συνήθεις τεχνικές που χρησιμοποιούνται στην εφαρμογή αυτής της μεθόδου.²⁰ Πρόκειται, δηλαδή, σε μεγάλο βαθμό για μια στατιστική ποσοτική ανάλυση. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει άλλωστε και η διερεύνηση της *απουσίας* ενός θέματος, αυτό βεβαίως πάντα σε συσχετισμό με τους στόχους και τις υποθέσεις εργασίας που διατυπώνει ο αναλυτής, διότι, όπως έχει αποδειχθεί, η απουσία είναι δυνατόν να είναι πράγματι δηλωτική, όσον αφορά τη λειτουργία της κοινωνικής πρακτικής ή της συμπεριφοράς που διερευνάται.²¹

20. Σύμφωνα με την BARDIN (1977), σ. 137, «Το να κάνεις μια θεματική ανάλυση συνίσταται στο να διακρίνεις τους *πυρήνες των εννοιών* που συνθέτουν μια επικοινωνία, και των οποίων η παρουσία ή η συχνότητα εμφάνισης θα μπορούν να δηλώσουν κάτι για τον επιλεγόμενο στόχο της ανάλυσης».

21. Σύμφωνα με τη μελέτη του GHIGLIONE κ.ά. (1980), σ. 77, η εφαρμογή της θεματικής ανάλυσης έδειξε, με στατιστικό τρόπο, τη σημασία ενός ορισμένου αριθμού αναπαραστάσεων στο λόγο των ατόμων οι οποίες συνδέονται με μια συγκεκριμένη κατάσταση ή πρόβλημα. Ακριβέστερα, οι μελετητές αυτοί, με υλικό ανάλυσης έναν αριθμό μη κατευθυνόμενων και ημικατευθυνόμενων συνομιλιών με τους φοιτητές της Οδοντιατρικής Σχολής του Παρισιού, διερεύνησαν τις αναπαραστάσεις των φοιτητών για τη σχέση γιατρού - ασθενή. Όπως υποστηρίζουν οι συγγραφείς, με την προσέγγιση αυτή, αποδίδεται στη συχνότητα μια προνομιούχα θέση, εφόσον τα στοιχεία που λαμβάνονται σε μεγάλο βαθμό υπόψη στην ερμηνεία είναι όσα εμφανίζονται συχνότερα. Βεβαίως, όπως αναφέρουν οι ίδιοι, «από τη διαπίστωση αυτή προκύπτουν μερικά ερωτήματα, ένα από τα βασικότερα των οποίων αναφέρεται στη θέση που αποδίδεται στη συχνότητα». Πράγματι, τίποτα δεν εγγυάται ότι ένα θέμα που εμφανίζεται συχνά είναι αναγκαστικά ενδιαφέρον ή, αντίστροφα, ότι ένα θέμα που αναφέρεται ελάχιστα ή και καθόλου δεν έχει σχέση με «μια ουσιαστική αναπαράσταση που έχει όμως κατασταλεί ή είναι δύσκολο να εκφραστεί. Το γεγο-

Η επιλογή των θεμάτων είναι ζήτημα που παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες στις περιπτώσεις εφαρμογής της κλασικής θεματικής ανάλυσης. Η διερεύνηση της εμφάνισης ενός θέματος καθώς και ο καθορισμός της αρχής και του τέλους της ανάπτυξής του προσκρούει συχνά σ' έναν κίνδυνο που σχετίζεται με τα υποκειμενικά κριτήρια του αναλυτή. Σύμφωνα με τη Μ. Grawitz, «Το θέμα είναι μια ενότητα καταγραφής από τις πιο συχνά χρησιμοποιούμενες, ειδικότερα για τη μελέτη των επικοινωνιών προς το ευρύ κοινό. Είναι όμως και μία από τις ενότητες όπου αντιμετωπίζεται η μεγαλύτερη δυσκολία να επιτευχθούν αποτελέσματα μεγάλης πιστότητας. Αυτό είναι κατανοητό, καθώς τα θέματα εκφράζονται με λιγότερο ή περισσότερο έκδηλο τρόπο, αναπτύσσονται και τελειώνουν περισσότερο ή λιγότερο απότομα, εμπλέκονται περισσότερο ή λιγότερο με άλλα θέματα· εν συντομία, οι διαφορές εκτίμησης ανάμεσα στους αναλυτές είναι δύσκολο να αποφευχθούν».²² Τίθεται λοιπόν ένα ζήτημα αντικειμενικότητας στη διαδικασία επιλογής των θεμάτων, εφόσον η αναφορά σε υποκειμενικά κριτήρια και κατά συνέπεια η έλλειψη πιστότητας στο κείμενο είναι κίνδυνοι που υποβάσκουν σ' οποιαδήποτε επιλογή κατά τη διάρκεια μιας ερευνητικής προσέγγισης. Το αίτημα της αντικειμενικότητας προβάλλει έτσι ως απαραίτητη συνθήκη στον αναλυτή που επιχειρεί την εφαρμογή της θεματικής ανάλυσης.

Οι εφαρμογές της σε ποικιλόμορφο υλικό και σε μεγάλο αριθμό κοινωνικών καταστάσεων την καθιστούν αναγκαίο και χρήσιμο εργαλείο σε πάρα πολλές περιπτώσεις. Εντούτοις, δεν είναι δυνατόν ν' αγνοήσουμε αφενός τις δυσκολίες εφαρμογής της, όπως για παράδειγμα στη διαδικασία επιλογής των θεμάτων, και αφετέρου την αδυναμία της ν' ανταποκριθεί πολλές φορές ικανοποιητικά σε αιτήματα που καθορίζει ο αναλυτής για την κατανόηση μιας συμπε-

νός ότι ένα θέμα τίγεται συχνά σε μια συνομιλία μπορεί τελείως απλά να παραπέμπει στη διαθεσιμότητα αυτού του θέματος στα συνήθη σχήματα μιας συζήτησης, πράγμα βεβαίως που δεν προδικάζει ουδόλως τη σημασία του στο σύστημα των αναπαραστάσεων του υποκειμένου».

22. GRAWITZ (1981), σ. 673.

ριφοράς, μιας κοινωνικής πρακτικής ή μιας κοινωνικής αναπαράστασης. Πολύ συχνά λοιπόν οι αναλυτές ανατρέχουν και σε άλλα συμπληρωματικά εργαλεία και μεθόδους για την επίτευξη όσο το δυνατόν πιο αποτελεσματικών και ολοκληρωμένων συμπερασμάτων. Η διερεύνηση του συνδυασμού ή της ταυτόχρονης εμφάνισης (co-occurrence) θεμάτων παρέχει, για παράδειγμα, τη δυνατότητα να προχωρήσουμε πέρα από τη στατιστική καταμέτρηση των θεμάτων σ' ένα στόχο δόμησης των σημασιών που εμπεριέχονται σ' ένα μήνυμα και κατά συνέπεια να επιτύχουμε την καλύτερη εξήγηση και κατανόηση των κοινωνικών πρακτικών που διερευνώνται. Μια άλλη αδυναμία της θεματικής ανάλυσης είναι ότι το μήνυμα αποκόπτεται από το περιβάλλον της προέλευσής του (contexte) καθώς και ότι δεν αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στα γλωσσικά σημεία της έκφρασής του. Από εδώ εξάλλου προκύπτει και η αναγκαιότητα εμπλουτισμού της μεθόδου με νέες προσεγγίσεις από το χώρο της γλωσσολογίας και της κοινωνιογλωσσολογίας.

Γλωσσολογικές προσεγγίσεις

Οι αδυναμίες της θεματικής ανάλυσης, η εξέλιξη της γλωσσολογίας, η επίδραση του δομισμού από το χώρο των κοινωνικών επιστημών και η επιθυμία της διερεύνησης, πέρα από το ίδιο το μήνυμα (περιεχόμενο και μορφή) των συνθηκών παραγωγής του, οδήγησαν τους ερευνητές ν' ανατρέξουν σε νέα στοιχεία, για να εμπλουτίσουν και να εμβαθύνουν τις αναλύσεις τους, στοιχεία από το χώρο της σύγχρονης γλωσσολογίας καθώς και της κοινωνιογλωσσολογίας. Διακρίνουμε εδώ τρεις διαφορετικές, κατά κάποιον τρόπο, κατευθύνσεις ως προς την αναζήτηση των χαρακτηριστικών ενός μηνύματος: τη λεξικολογική, τη συντακτική και την ανάλυση της απόφρασης.

Λεξικολογική ανάλυση

Στη λεξικολογική ανάλυση το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στη γλωσσική ενότητα που ορίζεται ως λέξη. Οι δύο πιο χαρακτηριστι-

κές περιπτώσεις λεξικολογικής ανάλυσης είναι: η λεξικομετρία και η δομική λεξικολογία.

Η λεξικομετρία²³

Οι πρώτες χρήσεις της λεξικομετρίας εστίαζαν την προσοχή στην απλή καταμέτρηση της εμφάνισης λέξεων. Η χρησιμοποίηση όμως των υπολογιστών έδωσε τη δυνατότητα να καταμετρηθούν οι εμφανίσεις των λέξεων σε σχέση με τη θέση τους σ' ένα συγκεκριμένο μήνυμα καθώς επίσης και οι συχνότητες των συνδυασμών, με στόχο την ανεύρεση γλωσσικών εννοιών που είναι πιο πλούσιες σε πληροφορίες. Με τη βοήθεια λοιπόν εξειδικευμένων προγραμμάτων, μας δίνεται η δυνατότητα, πέρα από τη στατιστική καταμέτρηση των λέξεων, να επεξεργαστούμε τα μηνύματα με τους εξής τρόπους:

- Η αλφαβητική ανάγνωση λόγων επιτρέπει την ακριβή ανεύρεση της παρουσίας ή της απουσίας λέξεων.
- Η ταξινόμηση ανάλογα με τη συχνότητα εμφάνισης των λέξεων επιτρέπει την ιεράρχηση των εννοιών που ο πομπός επιθυμούσε να μεταδώσει.
- Η έρευνα του πλούτου του λεξιλογίου, δηλαδή του αριθμού των διαφορετικών λέξεων σε σχέση με το συνολικό αριθμό λέξεων που χρησιμοποιούνται σ' ένα λόγο, συνιστούν ενδείξεις της καλής ή μη κατανόησης του βαθύτερου νοήματος ενός μηνύματος.
- Η «ανάλυση παραγόντων»²⁴ με την εφαρμογή της στη λεξικολο-

23. Στις εφαρμογές της λεξικομετρίας αναφέρουμε τις αναλύσεις του Εργαστηρίου της Πολιτικής Λεξικολογίας (Laboratoire de lexicologie politique) της Ecole Normale Supérieure του Saint-Cloud, όπως: E.N.S. Saint-Cloud TOURNIER κ.ά. (1974), καθώς και τη συνεισφορά του εξαμηνιαίου περιοδικού *MOTS* του ίδιου εργαστηρίου με μόνιμες στήλες αφιερωμένες στη λεξικομετρία και ευρύτερα στη λεξικολογική προσέγγιση.

24. Η ανάλυση παραγόντων συνίσταται σε μια μαθηματική μέθοδο επεξεργασίας των δεδομένων που χρησιμοποιείται εδώ και πολλά χρόνια στις λεξικολογικές προσεγγίσεις. Ενδιαφέρουσες είναι οι εργασίες των PROST (1974), COTTERET (1976), AYACHE / COTTERET (1981).

γική προσέγγιση προσφέρει μια νέα δυνατότητα μελέτης των μηνυμάτων, εφόσον επιτρέπει την εξέταση των υπολανθανόντων παραγόντων που είναι πολύτιμοι για την ερμηνεία των αποτελεσμάτων.

- Η ανάλυση που ερευνά τους συνδυασμούς των λέξεων σ' ένα λόγο (λεξικομετρία των συνεμφανίσεων) με τη βοήθεια στατιστικών εργαλείων δίνει τη δυνατότητα κατανόησης ενός κειμένου σε σχέση με τα συμφραζόμενά του.

Υπό μορφή λοιπόν συμπεράσματος όσον αφορά τις εφαρμογές της λεξικομετρίας, αξίζει να σημειώσουμε ότι η λεξικομετρία λειτουργεί κυρίως ως ποσοτικό εργαλείο χωρίς να εισέρχεται στο βάθος της διερεύνησης των εννοιών που ενυπάρχουν σ' ένα μήνυμα. Με τη στατιστική καταμέτρηση των στοιχείων ενός κειμένου η λεξικομετρία, ως εργαλείο ανάλυσης, παραμένει αρκετά στην επιφάνεια του λόγου και δεν λαμβάνει υπόψη της, σύμφωνα με τον M. Pêcheux, «την οργάνωση του λόγου, τα δίκτυα των σχέσεων ανάμεσα στα στοιχεία του λόγου», αν και ο ίδιος θεωρητικός προσθέτει ότι «η μελέτη των συνεμφανίσεων (co-occurrences) επιτρέπει την καταγραφή ενός ιδιαίτερου τύπου σχέσης ανάμεσα στα στοιχεία του λόγου».²⁵ Διαπιστώνεται εξάλλου ότι η λεξικομετρία έχει το χαρακτηριστικό της μη αποκλειστικότητας, δηλαδή στις εφαρμογές της είναι αναγκαία η προσφυγή και σε άλλα συμπληρωματικά εργαλεία προκειμένου να αποδώσει η χρήση αυτού του εργαλείου καλύτερα αποτελέσματα. Όπως υποστηρίζει και ο D. Maingueneau, «το μεγάλο της ενδιαφέρον έγκειται στη σύσταση ενός αρμονικού συνόλου μοντέλων των οποίων την αξιοπιστία μπορούμε να συζητήσουμε με ακρίβεια, αυτό το σύνολο όμως πρέπει να έρθει αντιμέτωπο με τα αποτελέσματα άλλων προσεγγίσεων και δεν αρκεί ποτέ από μόνο του για να θεμελιώσει τη συνοχή των συμπερασμάτων».²⁶ Εντούτοις, οι εφαρμογές της λεξικομετρίας είναι πολυάριθμες τόσο στο χώρο της λογοτεχνίας όσο και στο χώρο των κοινωνικών επι-

25. PÊCHEUX (1969), σ. 4.

26. MAINGUENEAU (1976), σ. 44.

στημών, ιδίως στην πολιτική επιστήμη, όπου χρησιμοποιείται κυρίως για τη μελέτη των στάσεων και των συμπεριφορών.

Η δομική λεξικολογία

Η δομική λεξικολογία ανταποκρίνεται, θα λέγαμε, στις ανάγκες που προκύπτουν να εμβαθύνουμε περισσότερο στο κείμενο, να ξεπεράσουμε την ποσοτική καταγραφή των λέξεων (εφόσον βεβαίως υιοθετούμε ως μέθοδο ανάλυσης τη λεξικολογία) και να προχωρήσουμε στη σημασιολογική διερεύνηση του λεξιλογίου ενός μηνύματος, θεωρώντας πλέον το μήνυμα όχι απλώς ως μάζα λέξεων αλλά ως σύνολα εννοιών που μπορούν να οργανωθούν δομικά (σημασιολογικές δομές). Με τη δομική λεξικολογική ανάλυση απελευθερωνόμαστε όλο και πιο πολύ από το έκδηλο περιεχόμενο ενός μηνύματος επιχειρώντας να εμβαθύνουμε στο εννοιολογικό δίκτυο των διαφορετικών σημασιών του σε σχέση με τη διαφορετική χρήση που επενεργείται (connotations). Η δομική λεξικολογία λοιπόν είτε θέτει ως σκοπό τη διερεύνηση των εννοιών σημασίας που συνθέτουν μια λέξη είτε μελετά την ταξινόμηση ή κατανομή της λέξης στο εσωτερικό του κορμού των δεδομένων (corpus).²⁷ Αυτή η ταξινόμηση οδηγεί στη διερεύνηση των αντίθετων σχέσεων ή των σχέσεων συνεργασίας που δομούν το λεξικό. Όσον αφορά τη διερεύνηση των εννοιών σημασίας που συνθέτουν μια λέξη, διευκρινίζουμε ότι γίνεται μια προσπάθεια απελευθέρωσης από το έκδηλο περιεχόμενο και εισχώρησης στο εννοιολογικό δίκτυο των υπονοούμενων.²⁸ Αυτού του τύπου η ανάλυση αρχικά ερευνά τα σημασιολογικά συστατικά που ενυπάρχουν μέσα σε μια λέξη ανατρέχοντας σε κοινά αποδεκτές εννοιολογικές παραδοχές. Έτσι, για παράδειγμα, η σημική ανάλυση της λέξης «αιμορραγία» ξεπερνά την απλή αναφορά «στην άφθονη ροή αίματος από ρήξη αιμοφόρων

27. Όσον αφορά τις διάφορες κατηγορίες της δομικής λεξικολογίας βλ. GRADITZ (1981), σσ. 684-685.

28. Για περισσότερες πληροφορίες όσον αφορά τη διερεύνηση των εννοιών σημασίας που συνθέτουν μια λέξη βλ. MUCCIELLI (1988), σσ. 95-97.

αγγείων», για να δηλώσει άλλες σημασίες όπως: αδυναμία, κίνδυνος θανάτου, ανάγκη εξωτερικής βοήθειας, επείγον, απώλεια συνείδησης κ.ά. Σ' ένα δεύτερο στάδιο διατυπώνεται ένα «κατασκευασμένο συστατικό σημασίας» (*sémème construit*)²⁹ ή καλύτερα ζεύγη ανταγωνιστικών συστατικών σημασίας, όπου κάθε εννοιολογική ενότητα βρίσκεται σε αντίθεση με την άλλη του ίδιου ζεύγους. Η αντιθετική αυτή ταξινόμηση μας προσφέρει ήδη ένα δομικό στοιχείο. Αυτή η αντίθεση αποτελεί συγχρόνως την υπονοούμενη σημασία του κειμένου, τη δομή των εννοιών του και την πλήρη ανάγνωσή του.

Συμπερασματικά, όσον αφορά τις εφαρμογές στη χρήση της δομικής λεξικολογίας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτή η προσέγγιση βρίσκεται σήμερα σε φάση ανασυγκρότησης, αναδιατύπωσης δηλαδή των μεθοδολογικών της διαβημάτων. Παρ' όλα αυτά, σε μεγάλο βαθμό η δομική λεξικολογία περιορίζεται στη σημασιολογία της λέξης χωρίς να κατορθώνει να προχωρήσει στη διερεύνηση των σχέσεων ανάμεσα στη σύνταξη του κειμένου και τη σημασιολογική του λειτουργία. Υστερεί επίσης στην τοποθέτηση του κειμένου μέσα στο περιβάλλον παραγωγής του καθώς και στην επεξεργασία των σχέσεων που αυτό αναπτύσσει με άλλα κείμενα. Παραμένει λοιπόν μια προσέγγιση που διερευνά μονόπλευρα το λόγο χωρίς να κατορθώνει να δει σφαιρικά τη λειτουργία του.³⁰

Η συντακτική ανάλυση

Εδώ το κέντρο βάρους μετατίθεται από τη λέξη ως γλωσσολογική ενότητα στο επίπεδο της φράσης και της πρότασης, όπου το γραμματικό αποτέλεσμα κατέχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η συντακτική προσέγγιση δέχεται ότι η πρόταση έχει γραμμική διάταξη και ιεραρχική δομή και ότι μέγιστη μονάδα ανάλυσης είναι η πρόταση και ελάχιστη η λέξη (μόρφημα). Ενδιάμεσες ενότητες είναι οι φρά-

29. Όσον αφορά αυτό το σημείο βλ. GREIMAS (1966), σ. 85.

30. Για μια πιο αναλυτική κριτική αυτής της προσέγγισης βλ. MAINGUENEAU (1976), σσ. 63-64.

σεις. Η προσφορά του αμερικανού γλωσσολόγου Z.S. Harris με το έργο του *Discourse Analysis*³¹ αξίζει να σημειωθεί για την αυστηρή εμπειρική μέθοδο που υιοθέτησε στη γλωσσολογική συντακτική ανάλυση καθώς και για την ιδιαίτερη αναφορά στην *κατανομή* των στοιχείων. Η κατανομική θεωρία του Z.S. Harris δέχεται ότι υπάρχουν δομικές, κατανομικές σχέσεις ανάμεσα στα είδη των προτάσεων που εμφανίζονται σ' έναν υπό ανάλυση λόγο. Ταυτίζει λοιπόν τη σύνταξη με κανονικότητες κατανομής των στοιχείων, γεγονός που τον οδηγεί στην πρώτη τυπική χρήση μετασχηματιστικών κανόνων.³² Την έννοια του μετασχηματισμού δανείστηκε από τον Z.S. Harris ο N. Chomsky, αποδίδοντάς της όμως καινούργια σημασία και διαφορετική προοπτική. Μέσα στο πλαίσιο της γενετικής θεωρίας, ο N. Chomsky κατευθύνει πλέον το ενδιαφέρον της γλωσσολογίας προς τον ομιλητή και πιο συγκεκριμένα τη γλωσσική ικανότητα του ομιλητή. Η προσφορά του στο χώρο της γενετικής μετασχηματιστικής γραμματικής επικεντρώνεται: α) στη γενετική δημιουργικότητα, δηλαδή την ικανότητα του ανθρώπου να παράγει αλλά και να κατανοεί άπειρες νέες προτάσεις, β) στην ικανότητα να διαχωρίζει τις αποδεκτές, γραμματικά ορθές, από τις μη αποδεκτές προτάσεις και γ) στην ικανότητά του ν' αναγνωρίζει δομικές σχέσεις μεταξύ των γλωσσικών σημείων.³³ Ο N. Chomsky αποδέχεται την αυτονομία της σύνταξης, πράγμα που σημαίνει ότι τόσο οι συντακτικές κατηγορίες όσο και οι κανόνες πρέπει να βασίζονται σε κριτήρια μορφολογίας και κατανομής και όχι σημασιολογίας. «Μια αυτόνομη σύνταξη προσφέρει τη βάση για τον καθορισμό της ση-

31. HARRIS (1962).

32. HARRIS (1965). Το παράδειγμα που ακολουθεί δίνει μια ιδέα της προσέγγισης του Harris: «Η πρόταση του τύπου Ο(νομα)₁ Ρ(ήμα)[ενεργ.] Ο₂ (ο πατέρας τιμωρεί τα παιδιά) αντιστοιχεί με προτάσεις του τύπου Ο₂Ρ [παθ.] από Ο₁ (τα παιδιά τιμωρούνται από τον πατέρα) και η σχέση αυτή μπορεί να αποδοθεί με το μετασχηματισμό: Ο₁Ρ [ενεργ.] Ο₂ → Ο₂Ρ [παθ.] από Ο₁», όπως το παραθέτει η ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ-WARBURTON (1991), σ. κ', στην εισαγωγή του βιβλίου του Chomsky.

33. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με αυτή την προσέγγιση βλ. κυρίως CHOMSKY (1957 και 1975).

μασιολογίας, χρειάζονται φυσικά και στοιχεία πραγματολογικά, κοινωνιολογικά και άλλα για μια πλήρη σημασιολογική ανάλυση».³⁴

Αξίζει επίσης να αναφερθούμε, στο πλαίσιο της συντακτικής προσέγγισης, στις εργασίες που έχουν γίνει στο Πανεπιστήμιο Paris VII υπό την καθοδήγηση του M. Rêcheux.³⁵ Η προτεινόμενη «αυτοματική ανάλυση του λόγου» έχει σκοπό να αποδείξει πως η διαδικασία παραγωγής ενός λόγου προκύπτει από τη σύνδεση των συνθηκών παραγωγής με ένα δεδομένο γλωσσικό συντακτικό σύστημα. Όπως υποστηρίζει και ο ίδιος ο Rêcheux, «Το ουσιαστικό σημείο σ' αυτή την προσέγγιση είναι ότι δεν εξετάζει μόνο τη φύση των χρησιμοποιούμενων λέξεων αλλά επίσης και κυρίως τα κατασκευάσματα μέσα στα οποία αυτές οι λέξεις συνδυάζονται, στο μέτρο που αυτά καθορίζουν τη σημασία που λαμβάνουν οι λέξεις».³⁶ Η άποψη λοιπόν του Rêcheux είναι ότι οι λέξεις, οι φράσεις κτλ. αλλάζουν σημασία ανάλογα με το κυρίαρχο ιδεολογικό πλαίσιο της συγκυρίας στα πλαίσια της οποίας παράγονται. Η μορφοσυντακτική ανάλυση του Rêcheux δίνει έμφαση στη μη γραμμική ανάλυση των γλωσσικών στοιχείων ενός κειμένου με στόχο να επιτύχει, μέσα από μια γραμματική ανάλυση των λεκτικών εκφορών, ένα σχήμα σύγκρισής τους.³⁷ Η διαδικασία της ανάλυσης ακολουθεί τα εξής τρία βήματα:

- α) Συντακτική ανάλυση των λεκτικών εκφορών του κορμιού των δεδομένων ανάλυσης (corpus).
- β) Επεξεργασία στον υπολογιστή του αναλυόμενου κορμιού (corpus).

34. ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ-WARBURTON (1991), σ. ν'.

35. Αναφέρουμε τις εξής σημαντικές εργασίες του Rêcheux και των συνεργατών του πάνω στην «αυτοματική ανάλυση του λόγου» και την προσέγγιση που αναπτύσσει η ομάδα του Πανεπιστημίου Paris VII υπό την καθοδήγηση του Rêcheux: RÉCHEUX (1969)· RÉCHEUX κ.ά. (1975).

36. HAROCHE / HENRY / RÉCHEUX (1971).

37. Για περισσότερες πληροφορίες πάνω στη μέθοδο εφαρμογής της «αυτοματικής ανάλυσης του λόγου» βλ. MAINGUENEAU (1976), σσ. 83-98.

γ) Ερμηνεία των αποτελεσμάτων της πραγματοποιούμενης επεξεργασίας.³⁸

Η «αυτοματική ανάλυση λόγου» μέχρι σήμερα έχει χρησιμοποιηθεί μόνο σε περιορισμένης έκτασης κείμενα, τα οποία έχουν κυρίως εμπειρικό χαρακτήρα. Παρ' όλη όμως τη μεθοδολογική και θεωρητική της αυστηρότητα, η ανάλυση αυτή επιδέχεται τροποποιήσεις και βελτιώσεις ώστε να λειτουργήσει αποτελεσματικά.

Κλείνοντας αυτή την αναφορά στη συντακτική ανάλυση θα λέγαμε, υπό μορφή συμπεράσματος, ότι παρ' όλο που οι διαφορές καθεμιάς από τις προαναφερθείσες προσεγγίσεις είναι μεγάλες, θα μπορούσαμε να επιχειρήσουμε κάποιες κοινές παρατηρήσεις που αφορούν συνολικά τις προτάσεις της συντακτικής ανάλυσης: Οι αναλύσεις αυτές είναι αρκετά περιοριστικές εφόσον παραμένουν τελικά στο επίπεδο της φράσης, διατηρώντας ένα χαρακτήρα καθαρά συντακτικό που δεν καταφέρει να εισάγει την προσπάθεια μιας σφαιρικής διερεύνησης της αποφαντικής πράξης (énonciation), εξετάζοντας στην ουσία τη σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στον ομιλητή και το συνομιλητή μέσα από τη λειτουργία του ίδιου του κειμένου.

Ανάλυση της απόφασης (*analyse de l'énonciation*)

Η τελευταία περίπτωση, με την οποία και ολοκληρώνουμε την αναφορά μας στις γλωσσολογικές προσεγγίσεις, είναι η ανάλυση της απόφασης. Αυτή έχει δύο χαρακτηριστικά: α) το πεδίο της καθώς και η αναφορά στο αντικείμενό της δεν είναι τόσο σαφή,³⁹ δηλαδή δεν υπάρχει μια διακριτή θεωρία της αποφαντικής πράξης αλλά, αντίθετα, αναπτύσσονται διαφορετικές απόψεις όσον αφορά τη

38. Όσον αφορά τις διαδικασίες χρήσης της «αυτοματικής ανάλυσης του λόγου» βλ. HAROCHE / PÉCHEUX (1972).

39. Όπως υπογραμμίζει ο DUBOIS (1969), σ. 100, «η απόφαση λειτουργεί είτε ως εμφάνιση του υποκειμένου μέσα στη λεκτική εκφορά, είτε ως σχέση που ο ομιλητής αναπτύσσει με το συνομιλητή του, διαμέσου του κειμένου, είτε ως στάση του ομιλούντος υποκειμένου όσον αφορά τη λεκτική εκφορά».

θεώρηση και τη λειτουργία της απόφασης και β) στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης εντάσσουμε τις προσπάθειες θεώρησης του λόγου πέρα από τις φράσεις που τον συνθέτουν, σ' ένα πεδίο διαφραστικό, συνδέοντάς τον και με τις συνθήκες γένεσής του.⁴⁰ Μας δίνεται έτσι η δυνατότητα ν' απομακρυνθούμε από μια λεξικολογική ή συντακτική προσέγγιση και να τοποθετηθούμε σε σχέση με τη λειτουργία του λόγου μέσα στο περιβάλλον παραγωγής του, τις επικοινωνιακές συνθήκες γένεσής του, ή και την κοινωνική θέση του ομιλητή, διερευνώντας την ιδεολογική σκοπιμότητα του λόγου του μέσα στην κοινωνικοπολιτική συγκυρία που τον παρήγαγε. Η συνάντηση έτσι της γλωσσολογίας με τις κοινωνικές επιστήμες συνιστά πλέον μια νέα διάσταση στο πλαίσιο ανάλυσης των μηνυμάτων, που διαφαίνεται πιο καθαρά στις προσπάθειες συγκρότησης των λεγομένων «αναλύσεων του λόγου» (*analyses du discours*). Διευκρινίζεται όμως ότι και αυτό το πεδίο παραμένει ακόμη αρκετά ασαφές τόσο από θεωρητικής όσο και από μεθοδολογικής σκοπιάς.⁴¹ Οι αναζητήσεις προς την κατεύθυνση καθιέρωσης του πεδίου της «ανάλυσης του λόγου» είναι ποικίλες και διαφορετικών κατευθύνσεων, συμπερασματικά όμως θα μπορούσαμε ν' αποδε-

40. Ο ROBIN (1974), σ. 9, υποστηρίζει ότι «η πιο ενδιαφέρουσα προσπάθεια για να ξεπεράσουμε τα όρια της γλωσσολογικής προσέγγισης της γλώσσας είναι χωρίς αμφιβολία το ανοιχτό πεδίο που έχει καθιερωθεί να ονομάζεται απόφαση».

41. Αξίζει ν' αναφερθεί στο σημείο αυτό η προσπάθεια του BENVENISTE (1966 και 1974), να διευκρινίσει τη σπουδαιότητα της ανάλυσης του λόγου: «Με τη φράση, εγκαταλείπουμε τον τομέα της γλώσσας ως συστήματος σημείων και εισερχόμαστε σ' ένα άλλο επίπεδο, αυτό της γλώσσας ως οργάνου επικοινωνίας» (τόμος I, σ. 130) και λίγο αργότερα διευκρινίζει «Πρέπει να ξεπεράσουμε τη σωσσυριανή έννοια του σημείου ως μοναδικής αρχής, από την οποία θα εξαρτιόντουσαν η δομή και συνάμα η λειτουργικότητα της γλώσσας. Αυτό το ξεπέρασμα θα γίνει από δύο δρόμους: στην ενδογλωσσική ανάλυση με τη διάνοιξη μιας νέας διάστασης σημειότητας, εκείνης του ρηματικού λόγου (*discours*), που την ονομάζουμε σημασιολογία και στο εξής θα είναι ξεχωριστή από εκείνη που συνδέεται με το σημείο και που θα είναι σημειωτική, και στην ανάλυση των κειμένων και των έργων με την επεξεργασία μιας μετασημαιολογίας που θα κατασκευαστεί πάνω στη βάση της σημασιολογίας της απόφασης» (τόμος II, σ. 66).

χθούμε, κατ' αναλογία με τον D. Maingueneau, ότι ο λόγος και κατ' αντιστοιχία η ανάλυσή του δεν είναι τίποτ' άλλο παρά «ένα σύνολο από διαφραστικές οργανώσεις που προκύπτουν από μια τυπολογία διαρθρωμένη στις κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες παραγωγής».⁴²

Η ανάλυση της απόφασης, πιο συγκεκριμένα, συνεπάγεται την αναζήτηση των κανόνων σύμφωνα με τους οποίους ένας ομιλητής επικοινωνεί με τους άλλους. Η απόφαση αναφέρεται περισσότερο στην άποψη του ομιλητή και της παραγωγής. Η απόφαση βεβαίως, όπως δέχονται διάφοροι θεωρητικοί ανάμεσα ο' αυτούς και οι E. Benveniste και J.L. Austin, πέρα από τα αυστηρά γλωσσικά και τα διάφορα εκφραστικά στοιχεία, περιέχει επιπλέον συναισθημα, συμπεριφορά, στάση και σχέσεις κοινωνικού ρόλου. Μ' αυτή την έννοια η απόφαση είναι μια συνεχής γλωσσική συμπεριφορά που εκφέρεται από το ίδιο πρόσωπο και εξετάζεται κυρίως από την κοινωνιογλωσσολογία σε συνάρτηση με τις γλωσσικές συνθήκες, τη στρατηγική του ομιλητή και το αποτέλεσμα που εκείνος επιδιώκει. Αυτό που ενδιαφέρει βεβαίως τη γλωσσολογία είναι κυρίως οι γλωσσικές ενδείξεις της απόφασης που βρίσκονται μέσα στη λεκτική εκφορά. Αυτές οι ενδείξεις αναφέρονται στον ίδιο τον ομιλητή και στην κατάσταση στην οποία βρίσκεται ως ομιλητής.

Υπό στενή λοιπόν έννοια η απόφαση δηλώνει την παρουσία ή καλύτερα τη συμμετοχή του υποκειμένου στα λόγια που εκφέρει. Σ' αυτή την περίπτωση η έρευνα στοχεύει ν' ανακαλύψει μέσα στη λεκτική εκφορά το είδος της σχέσης που ο ομιλητής φτιάχνει μ' αυτήν καθώς και με το αντικείμενό της. Στην κατεύθυνση αυτή οι εργασίες του E. Benveniste είναι ενδεικτικές.⁴³ Η εξέταση των ειδικών δεικτών (indices spécifiques) καθώς και των αποφαντικών τρόπων (modalités de l'énonciation) συνιστούν την κυριότερη συνεισφορά του E. Benveniste στην προσπάθεια ανάλυσης της απόφασης. Με τη χρησιμοποίηση των ειδικών δεικτών, ο ομιλητής επιβάλλεται στη

42. MAINGUENEAU (1976), σ. 20.

43. Βλ. τις εργασίες του BENVENISTE (1966 και 1974), καθώς και του ίδιου (1970).

λεκτική του εκφορά. Αυτοί οι δείκτες είναι είτε χαρακτηριστικά σημεία του λεξιλογίου είτε σημεία που αναφέρονται σε στοιχεία της κατάστασης. Έτσι η απόφαση λειτουργεί ως χωρική και στιγμιαία ενεργοποίηση του υποκειμένου μέσα στη λεκτική εκφορά. Αξίζει άλλωστε ν' αναφερθεί ότι το ενδιαφέρον για την ανάλυση της απόφασης ξεκίνησε από τη δυσκολία ανάλυσης των διαδεικτικών στοιχείων, δηλαδή των λέξεων που δεν έχουν δική τους αναφορά αλλά κατανοούνται από τις συνθήκες της επικοινωνίας όπως, για παράδειγμα, οι προσωπικές αντωνυμίες πρώτου και δεύτερου προσώπου, τα επιρρήματα «εδώ», «τώρα» κτλ., η χρήση συγκεκριμένων χρόνων, όπως ο ενεστώτας κ.ά.

Ο J. Dubois⁴⁴ προτείνει τέσσερις συντεταγμένες για τη διερεύνηση της στάσης του υποκειμένου σε σχέση με τη λεκτική του εκφορά: α) την κοινωνική απόσταση μεταξύ ομιλητή και ακροατή, β) τη διαφάνεια, γ) τους εκφραστικούς δείκτες (ειρωνείας, απειλής κτλ.) και δ) τον τρόπο που ο ομιλητής εξυπακούεται στην απόφαση, εκφράζοντας μια επιθυμία επικοινωνίας. Εξετάζεται, δηλαδή, στην περίπτωση αυτή η σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στον ομιλητή και το συνομιλητή του διαμέσου της λεκτικής εκφοράς. Στην κατεύθυνση αυτή, της σχέσης που αναπτύσσει δηλαδή ο ομιλητής διαμέσου του λόγου του με το συνομιλητή, εξετάζουμε τις διάφορες λειτουργίες του λόγου λαμβάνοντας υπόψη όχι μόνο τον επικοινωνιακό του ρόλο αλλά και την ψυχοκοινωνική λειτουργικότητά του.

Η αναφορά στον R. Jakobson επικεντρώνεται στη θεωρία του για τις έξι λειτουργίες του ανθρώπινου λόγου (langage).⁴⁵ Αυτές ανταποκρίνονται στους έξι όρους του βασικού σχήματος της επικοινωνίας και είναι οι εξής: α) η συναισθηματική λειτουργία, που σχετίζεται με τον αποστολέα και περιέχει όλα τα εκφραστικά μέσα του υποκειμένου που μιλά σε σχέση με αυτά τα οποία εκφέρει β) η βουλευτική λειτουργία, που στρέφεται στον αποδέκτη. Με τη λειτουργία αυτή δηλώνεται το αποτέλεσμα που ο αποστολέας επιδιώ-

44. DUBOIS (1969).

45. JAKOBSON (1973).

κει να παραγάγει στον αποδέκτη γ) η αναφορική λειτουργία, που εξετάζει το αναφερόμενο και έχει ως χώρο δράσης την πληροφορία που μεταφέρεται διαμέσου ενός μηνύματος· δ) η φωνική λειτουργία, που έχει στόχο να εξασφαλίσει την επαφή μεταξύ αποστολέα και αποδέκτη και προσδιορίζει τα μηνύματα που αποσκοπούν να επιμηκύνουν ή να διακόνουν την επικοινωνία. Η λειτουργία της επιβεβαιώνει την επαφή μεταξύ αποστολέα και αποδέκτη και υποπεύει στον έλεγχο της μεταφοράς του μηνύματος· ε) η ποιητική λειτουργία, που αφορά το μήνυμα αυτό καθαυτό. Το βάρος σ' αυτή τη λειτουργία δίνεται κατεξοχήν στην αξία του μηνύματος ως μορφής και επιδιώκει να διεγείρει στον αποδέκτη συγκινησιακές καταστάσεις· στ) η μεταγλωσσική λειτουργία, το κέντρο βάρους της οποίας βρίσκεται στον κώδικα. Κάθε φορά που ο αποστολέας ή ο αποδέκτης κρίνουν αναγκαίο να επιβεβαιώσουν αν χρησιμοποίησαν τον ίδιο κώδικα, ο λόγος επικεντρώνεται στη μεταγλωσσική του λειτουργία.

Οι εργασίες των J.L. Austin και J.R. Searle είναι επίσης χαρακτηριστικές της ανάλυσης της απόφασης. Η αποφαντική πράξη, σύμφωνα με τους παραπάνω θεωρητικούς, υπακούει σε επικοινωνιακούς όρους.⁴⁶ Ο Austin, συγκεκριμένα, παρατηρεί ότι χρησιμοποιούμε τη γλώσσα για να κάνουμε λεκτικές πράξεις, δηλαδή να κατηγορήσουμε, να υποσχεθούμε, να προειδοποιήσουμε, να συμφωνήσουμε. Η θεωρία των λεκτικών πράξεων προϋποθέτει τη θεωρία των γλωσσικών παιχνιδιών, αφού τα «πράγματα που μπορούμε να κάνουμε με λέξεις» εντάσσονται σε ανθρώπινες ενέργειες που διέπονται από κανόνες.

Σε μια θεώρηση της αποφαντικής πράξης δεν είναι δυνατόν να μην αναφερθούμε στη συνεισφορά του φιλοσόφου M. Foucault ως προς το σχηματισμό των αποφαντικών τρόπων (modalités énonciatives) καθώς και την περιγραφή των αποφάνσεων.⁴⁷ Ιδιαίτερη σημασία αποδίδει ο Foucault στις «θέσεις του υποκειμένου» του λόγου σε σχέση με την κοινωνική του θέση, τα πλαίσια λειτουργίας

46. AUSTIN (1962) και SEARLE (1983).

47. FOUCAULT (1987).

του λόγου του καθώς και την κατάσταση του υποκειμένου σε σχέση με διάφορους τομείς, όπως π.χ. την κατάσταση αντίληψης των ασθενειών κτλ. Σύμφωνα, τέλος, με τον γάλλο φιλόσοφο, «Η πρακτική του λόγου» (pratique discursive) είναι «ένα σύνολο ανώνυμων, ιστορικών, πάντα καθορισμένων μέσα στο χρόνο και το χώρο, κανόνων, που έχουν προσδιορίσει σε μια δεδομένη εποχή και για μια δεδομένη κοινωνική, οικονομική, γεωγραφική ή γλωσσολογική ατμόσφαιρα, τις συνθήκες άσκησης της αποφαντικής λειτουργίας».⁴⁸

Σημειολογική ή σημειωτική ανάλυση⁴⁹

Η σχέση ανάμεσα στις γλωσσολογικές προσεγγίσεις (κυρίως της τελευταίας που αναπτύξαμε, δηλαδή της ανάλυσης της αποφαντικής πράξης) και τη σημειολογική ή σημειωτική ανάλυση είναι πολύ στενή.⁵⁰ Η ανάλυση αυτή συνίσταται από μια κατηγορία μεθόδων που

48. Στο ίδιο, σ. 180.

49. Σύμφωνα με τον de SAUSSURE (1979), η σημειολογία είναι η θεωρητική επιστήμη που μελετά «τη ζωή των σημείων στους κόλπους της κοινωνικής ζωής». Η ιδέα μιας ενοποιημένης επιστήμης όλων των συστημάτων σημασίας εκφράζεται στο έργο του ελβετού γλωσσολόγου και θεμελιωτή της δομικής γλωσσολογίας, που ο ίδιος ονόμασε σημειολογία. Σχεδόν ταυτόχρονα αναπτύχθηκε η σημειωτική του αμερικανού φιλοσόφου PIERCE (1978). Βλ. επίσης τα αφιερώματα στο έργο του στα περιοδικά *Semiotica* 19/3-4 (1977) και *Langages* 58 (1980). Ενώ λοιπόν ο Pierce είχε ως βάση αναφοράς τη λογική, ο de Saussure στηρίχθηκε στη γλωσσολογία. Σύμφωνα με τον PIERCE (1981), σ. 173, «Στη γενική της έννοια, η λογική είναι μόνο ένα άλλο όνομα της σημειωτικής, της ημιαναγκαίας ή τυπικής διδασκαλίας των σημείων». Σημειώνουμε ότι η σχέση του όρου της «σημειωτικής» με τον όρο «σημειολογία» προκάλεσε πολλές συζητήσεις, από τους περισσότερους όμως έγινε αποδεκτό ότι έχουν κοινή σημασία και η διαφορά τους είναι μόνο ιστορική.

50. Για τον Saussure, η γλώσσα ως συγχρονική συνολική δομή είναι ένα μόνο από τα συστήματα σημείων που διέπεται, όπως και τα υπόλοιπα συστήματα, από τις γενικές νομοτελίες της σημειολογίας. Σύμφωνα λοιπόν μ' αυτή την άποψη, η γλωσσολογία είναι κλάδος της σημειολογίας ή της σημειωτικής. Υπάρχουν όμως σημειολόγοι που αντιστρέφουν αυτή τη σχέση, δηλαδή θεωρούν τη σημειολογία ως κλάδο της γλωσσολογίας. Ο DERRIDA (1990), υποστηρίζει ότι η ίδια η προσέγγιση

μελετά ευρύτερα τη λειτουργία των σημείων, γι' αυτό άλλωστε είναι πιο προσιτή στην επεξεργασία μηνυμάτων που χρησιμοποιούν ως κώδικες μη γλωσσικά σημεία (εικονικά, μουσικά κ.ά.), καθώς και στην περίπτωση των μικτών μηνυμάτων, όπου έχουμε συνδυασμό ποικίλων κωδίκων (γλωσσικών, εικονικών, μουσικών) καθώς και μια άλλη μεγάλη ποικιλία συσχετισμού συστημάτων σημείων.⁵¹

Η παραπάνω καταγραφή βεβαίως δεν πρέπει να μας απομακρύνει από τη διαπίστωση ότι η σημειολογική προσέγγιση χρησιμοποιείται πολύ ευρέως και σε μηνύματα που χρησιμοποιούν γλωσσικούς κώδικες, όπως, για παράδειγμα, στην ανάλυση και την ερμηνεία της αφήγησης ενός κειμένου.⁵² Η αφηγηματολογία αναλύει έτσι τον τρόπο της εσωτερικής οργάνωσης ορισμένου τύπου κειμένων. Κινηματογραφικά έργα, λογοτεχνικά κείμενα, γελοιογραφίες, διαφημίσεις κ.ά. αποτελούν παραδείγματα όπου η αφηγηματολογία βρίσκει εφαρμογές. Πέρα λοιπόν από τη γραμματική ενός κειμένου ή μηνύματος, υπάρχει και η αφήγηση. Η διερεύνησή της πραγματοποιείται με τη δομική ανάλυση, με τη βοήθεια αφαιρετικών διαβημάτων, μέσα από την εξέταση του τρόπου με τον οποίο είναι δομημένο ένα κείμενο ως ολότητα. Οι αναλυτές, όταν προχωρούν πέρα από το επίπεδο της φράσης, συναντούν το σύνολο των φράσεων, αυτό δηλαδή που θέλει να διηγηθεί ένα κείμενο. Το ενδιαφέρον, δηλαδή, της επιστήμης των σημείων επικεντρώνεται στο μήνυμα ως ολότητα, οπότε είναι αυτονόητο ότι για τους ερευνητές της λει-

του Saussure περιέχει μέσα της τη δυνατότητα ν' αντιστραφεί. Ο BARTHES (1970a), δήλωσε καθαρά ότι «θα πρέπει να παραδεχτούμε από εδώ και εμπρός τη δυνατότητα ν' αντιστρέψουμε μια μέρα την πρόταση του Saussure αποδεχόμενοι ότι η γλωσσολογία δεν είναι ένα μέρος, έστω προνομίως, της γενικής επιστήμης των σημείων, αλλά είναι η σημειολογία που αποτελεί μέρος της γλωσσολογίας».

51. Αξίζει ν' αναφερθούν στις περιπτώσεις αυτές οι εργασίες των: MORRIS (1946)· BARTHES (1961, 1964, 1983)· PRIETO (1966)· MOLES (1970)· ECO (1972)· PIERCE (1978)· VERON / LEVASSEUR (1991).

52. Όσον αφορά την ανάλυση της αφήγησης βλ. μεταξύ άλλων εργασιών: LEVISTRAUSS (1958), και κυρίως το κεφάλαιο «La structure des mythes», σσ. 227-255· BREMOND (1964 και 1973)· *Communications* (1966)· GREIMAS (1966)· PROPP (1970)· GENETTE (1972).

τουργίας των σημείων είναι ολόκληρο το κείμενο, πέρα από τις λέξεις και τις φράσεις, αυτό που μπορεί να συνεισφέρει ουσιαστικά στην κατανόηση της σημασίας του. Το ενδιαφέρον του αναλυτή επικεντρώνεται έτσι στη γενική έννοια, τη σημασία, δηλαδή, που δηλώνει ένα μήνυμα, για παράδειγμα, ένα μήνυμα προπαγανδιστικό, με στόχο την επίτευξη ενός επικοινωνιακού αποτελέσματος.

Η σημειολογική ή σημειωτική ανάλυση λειτουργεί ως θεωρία της σημασίας μέσα από την επεξεργασία των γλωσσικών ή μη παραστάσεων που δηλώνουν αυτή τη σημασία.⁵³ Είναι αυτονόητο βεβαίως ότι τα φαινόμενα σημασίας έχουν κατεξοχήν κοινωνικό χαρακτήρα, εφόσον κάθε ανθρώπινη κοινωνία έχει τα δικά της συστήματα σημασίας διαμέσου των οποίων οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τον κόσμο καθώς και το δικό τους ρόλο μέσα σ' αυτόν. Τέτοια συστήματα σημασίας είναι, σύμφωνα με την καταγραφή της Κάριν Μποκλουντ-Λαγοπούλου, «η μυθολογία και η κοσμολογία, οι θρησκευτικές τελετές, τα ήθη και τα έθιμα, το ντύσιμο, οι αφηγήσεις και η ποίηση, η τέχνη, η μουσική, το θέατρο, οι χειρονομίες και οι εκφράσεις του προσώπου, οι στάσεις του σώματος, η οργάνωση του χώρου και προφανώς η γλώσσα, γραπτή ή προφορική, για ν' αναφέρουμε μόνο μερικά από τα πιο φανερά».⁵⁴

Το πεδίο λοιπόν της σημειολογικής ή σημειωτικής διερεύνησης είναι πολύ ευρύ, εφόσον μια πολλαπλότητα πρακτικών και εν γένει σημαινόντων δύνανται ν' αποτελέσουν το αντικείμενο αυτής της επεξεργασίας. «Το σημείο εντοπίζεται και περιγράφεται μέσα στην

53. Σύμφωνα με την ΜΠΟΚΛΟΥΝΤ-ΛΑΓΟΠΟΥΛΟΥ (1983), σ. 15, στο αφιέρωμα που έκανε το περιοδικό *Διαβάξω*, «Η σημειωτική ή σημειολογία είναι η επιστήμη που μελετά τα φαινόμενα σημασίας. Ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται, εν δυνάμει, τα πάντα σαν φαινόμενα σημασίας. Όμως, αν και όλα τα φαινόμενα μπορούν να γίνουν έτσι αντιληπτά, δεν παύουν να είναι συγχρόνως και φαινόμενα άλλης φύσης. Η σημειωτική τα μελετά μόνο από την άποψη της σημασίας: μελετά το τριαντάφυλλο σαν σύμβολο αγάπης και δεν μελετά την καλλιέργειά του, τα ανθοπωλεία ή τη βοτανική. Βλέποντας λοιπόν τα φαινόμενα από την άποψη της σημασίας, δεν ξεχνά ότι έχουν ενδεχομένως κι άλλες διαστάσεις που μελετούνται από άλλες επιστήμες».

54. Στο ίδιο, σ. 15.

ανεξάντηλη ποικιλία της λειτουργικότητάς του – ποτέ καθεαυτό». ⁵⁵

Η σημειολογία ή σημειωτική μάς προσφέρει έτσι μια μέθοδο ανάλυσης κειμένων με στόχο την κατανόησή τους και άρα τη λειτουργικότητά τους μέσα στα πλαίσια μιας κοινωνίας, από την άλλη όμως συνιστά και εργαλείο καταγραφής των ιδεολογικών αξιών που ένα κείμενο μεταφέρει. Ο εμπλουτισμός της σημειολογίας από την κοινωνική θεωρία δίνει τη δυνατότητα ερμηνείας και αποκρυπτογράφησης των ιδεολογικών και κοινωνικών πρακτικών. Ο Α.Ι. Γρεϊμας, εκδηλώνοντας άμεσο ενδιαφέρον για τις σχέσεις ανάμεσα στην κοινωνία και τα σημειωτικά συστήματα, προσφέρει εργαλεία για την ανάλυση του λόγου θεμελιώνοντας μια θεωρία και μέθοδο ανάλυσης της αφήγησης. ⁵⁶ Το μοντέλο που προτείνει συνδυάζει τρεις σχέσεις –τη σχέση της επιθυμίας, της επικοινωνίας και της δράσης– με την καθεμία από αυτές να στηρίζεται σε μια δυαδική αντίθεση. ⁵⁷ Σ' αυτή την προσπάθεια άρθρωσης της σημειολογίας ή σημειωτικής με τον κοινωνικό χώρο οι εργασίες των P. Bourdieu, ⁵⁸ U. Eco ⁵⁹ καθώς και του ρώσου M. Bakhtin ⁶⁰ είναι αξιόλογες· επιπλέον, το έργο *Mythologies* του R. Barthes αποτελεί δείγμα μιας τάσης της σημειολογικής ή σημειωτικής προσέγγισης που ασκεί ριζοσπαστική κοινωνική κριτική. ⁶¹ Στα πλαίσια αυτά αξίζει ν' αναφερθεί και η προσφορά της ελληνικής κοινωνιοσημειωτικής που «μελετάει τον κόσμο των σημείων στη δυναμική του, μέσα από τις κοινωνικές διαστάσεις του και σαν διαχωρήτο από το υλικό πλαίσιο

55. ΠΑΠΑΠΩΡΓΗΣ (1983), σ. 25.

56. GREIMAS (1966, 1970, 1976, 1983)· GREIMAS (1979)· GREIMAS / LANDOWSKI (1979b).

57. Για συνοπτικές πληροφορίες πάνω στο μοντέλο της κοινωνιοσημειωτικής του Greimas σε σχέση με την ανάλυση της αφήγησης ενός κειμένου, βλ. RICOEUR (1990), και συγκεκριμένα το κεφάλαιο «Μυθοπλαστική αφήγηση και πλοκή» (σσ. 31-54) καθώς και ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ (1987), σσ. 11-24.

58. BOURDIEU (1982a και 1982b).

59. ECO (1972).

60. BAKHTIN / MEDREDEV (1978).

61. BARTHES (1957).

του, και που γι' αυτή τη μελέτη, χρησιμοποιεί σαν καθοριστικό επισημολογικό πλαίσιο τον ιστορικό υλισμό». ⁶²

Στο σημείο αυτό, είναι σημαντικό να τονιστεί η συνάντηση της σημειολογίας ή σημειωτικής με την ψυχανάλυση και το μαρξισμό, όπως εμφανίζεται κυρίως στα έργα της J. Kristeva, του J. Lacan, του M. Foucault καθώς και του J. Derrida. ⁶³ Η κατεύθυνση αυτή σε γενικές γραμμές εμφανίζεται ως κριτική «αποδόμησης» (déconstruction) και τείνει σε μια νέα τυποποίηση των σημεινόντων συστημάτων. Η αναφορά στις σημαίνουσες πρακτικές προσφέρει μιαν άλλη διάσταση στο κείμενο, προσπαθώντας να εντοπίσει τα σημεία εκείνα που το κείμενο προσπαθεί να καλύψει ή ν' αποσιωπήσει και, απελευθερώνοντάς τα, να απελευθερώσει την απεριόριστη ροή του δημιουργικού λόγου.

Σύμφωνα με τα όσα ειπώθηκαν στην αρχή αυτής της ανάλυσης ως προς την αφηγηματολογία και τα μεθοδολογικά βήματα που στηρίζονται στο δομισμό, κατανοούμε ότι η προσέγγιση αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο της λεγόμενης φορμαλιστικής τάσης στη σημειολογία ή σημειωτική, με γλωσσολογικές και στρουκτουραλιστικές βάσεις όπου η ανάλυση της αφήγησης αποτελεί την κυριότερη κατεύθυνση.

Εξάλλου η σημειωτική του φιλοσόφου Ch. Pierce αναπτύχθηκε στην Αμερική την ίδια εποχή, δηλαδή τη δεκαετία του '60, τότε που άνθιζε στην Ευρώπη και κυρίως στη Γαλλία η σημειολογία του F. de Saussure. Η σημειωτική του Pierce στηρίχτηκε στη λογική για την ανάλυση της σημασίας των κειμένων. Αξίζει να καταγραφεί η συνεισφορά της σημειωτικής του, μέσα από την καθιέρωση τριών τύπων: α) του συμβόλου (symbole), β) της εικόνας (icône) και γ) της ένδειξης (index), σε πρακτικές εφαρμογές για την ανάλυση συγκεκριμένων κοινωνικών καταστάσεων και πρακτικών. Η εφαρμο-

62. Δες την εισαγωγή της έκδοσης της Ελληνικής Σημειωτικής Εταιρίας (1986), σ. 13, που υπογράφουν οι Α. Λαγόπουλος, Π. Μαρτινίδης, Κ. Μπόκλουντ-Λαγούπουλος, Κ. Σπυριδωνίδης.

63. FOUCAULT (1966, 1969, 1971)· LACAN (1966 και 1971)· DERRIDA (1967a και 1967b)· KRISTEVA (1969).

γή, για παράδειγμα, αυτής της προσέγγισης από τους E. Veron και M. Levasseur στην ανάλυση της εθνογραφίας μιας δημόσιας έκθεσης, είναι από τα πιο χαρακτηριστικά δείγματα προς αυτή την κατεύθυνση.⁶⁴ Σύμφωνα με τους παραπάνω θεωρητικούς, η ανάλυση της λειτουργίας μιας έκθεσης περιλαμβάνει, από τη μια, τις συνθήκες παραγωγής της από τον οργανισμό που την οργανώνει και, από την άλλη, τις συνθήκες ανάγνωσής της από τους επισκέπτες. Η όλη ανάλυση βασίστηκε σε τρεις τάξεις-εννοιών, κατ' αναλογία με τους τρεις τύπους σημείων της σημειωτικής του Pierce, που οργανώνουν το χώρο κάθε σημασίας. Οι τρεις τάξεις εννοιών είναι: α) το γλωσσολογικό, όπου οι σημαίνουσες σχέσεις είναι συμβατικής φύσης (χώρος του συμβατικού νόμου του συμβόλου) και όπου διερευνώνται τα γλωσσικά σημεία, β) το αναλογικό, που συνιστά την τάξη της απεικόνισης, όπου οι σημαίνουσες σχέσεις στηρίζονται στην αναλογία, την αναπαράσταση, την προσομοίωση. Η φωτογραφία, για παράδειγμα, ενός δέντρου συνιστά ένα αναλογικό σημείο που αναπαριστά το σύνολο του σημαινομένου και γ) το μετωνυμικό, όπου η τάξη της σημασίας γίνεται αντιληπτή στη βάση υπαρκτών σχέσεων: γειτνίαση, το μέρος σε σχέση με το όλο, περιέχον σε σχέση με το περιεχόμενο. Οι σημαίνουσες σχέσεις καθιερώνονται λοιπόν με τη βοήθεια ενδείξεων. Το μετωνυμικό επίπεδο συνιστά το σημείο επαφής με τον επισκέπτη, τον αναγνώστη, εν τέλει τον αποδέκτη. Θεωρούμενη από τη σκοπιά των συνθηκών αναγνώρισης, η μετωνυμική τάξη έχει ως στήριγμα το σώμα του υποκειμένου που λειτουργεί ως χώρος απήχησης όλων των μετωνυμικών ενδείξεων ενός κειμένου. Η χωρική οργάνωση μιας έκθεσης, οι σχέσεις απόστασης - προσέγγισης, μέρους - συνόλου είναι μετωνυμικές. Σε ένα άρθρο του με τίτλο «Οι πολιτικές αφίσες στις εκλογές του '89» ο Κ. Ναυριδής διαπιστώνει ότι «τόσο η διαφημιστική εικόνα όσο και η προπαγανδιστική αφίσα αποτελούν την αποθέωση της μεταφοράς. Αλλά και της μετωνυμίας».⁶⁵ Η διερεύνηση λοιπόν του μεταφορικού,

του συμβολικού στοιχείου καθώς και του μετωνυμικού αποτελεί κατεύθυνση της σημειολογικής ή σημειωτικής ανάλυσης. Σ' αυτή τη βάση η ερμηνεία του συμβολικού και του μυθικού συνιστά έναν από τους βασικούς προσανατολισμούς της.

Ανάλυση της επιχειρηματολογίας

Η ταξινόμηση της ανάλυσης της επιχειρηματολογίας (argumentation) σε μια ειδική κατηγορία μεθόδων γίνεται λόγω των ειδικών μεθοδολογικών διαβημάτων που χρησιμοποιεί, καθώς και για το ότι κρίνεται ως ιδιαίτερα κατάλληλη για τις αναλύσεις μηνυμάτων ποικίλης φύσης και προέλευσης, είτε πρόκειται δηλαδή για μηνύματα πολιτικού, διαφημιστικού, κοινωνικού κ.ά. περιεχομένου είτε για μηνύματα που κινούνται στο χώρο της λογοτεχνικής αναζήτησης και έκφρασης. Καθώς η μελέτη της επιχειρηματολογίας έχει εξελιχθεί μέσα στο χρόνο, εμπερικλείει διαφορετικές προσεγγίσεις που άλλοτε στηρίζονται σε κάποια λογική σύλληψη άλλοτε στη ρητορική και άλλοτε δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα στην επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται μέσα στη γλώσσα.⁶⁶ Η επιχειρηματολογία εκφράζεται με τη βοήθεια συμβόλων, κυρίως αυτών του ανθρώπινου λόγου, αλλά δεν αποκλείει και τις σχηματικές αναπαραστάσεις, δηλαδή τις εικόνες. Με τη διαδικασία της επιχειρηματολογίας τίθενται προς διερεύνηση οι διανοητικές σχέσεις, οι στρατηγικές, οι προθέσεις, οι μέθοδοι της πειθούς, καθώς και το κοινωνικο-οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό περιβάλλον που επηρεάζουν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο τη διαμόρφωση των επιχειρημάτων. Σχετίζεται έτσι με ποικίλους κλάδους: τη γλωσσολογία, τη σημειολογία, την ψυχολογία, τις κοινωνικές επιστήμες, τις επιστήμες της εκπαίδευσης, της επικοινωνίας κ.ά. Οι διάφορες προσεγγίσεις που έχουν επιχειρηθεί μέχρι σήμερα, ανοίγουν ένα ευρύ πεδίο προοπτικών αφού τα θεωρητικά τους εργαλεία, όπως ήδη τονίσαμε, είναι ποικίλης προέλευσης.

64. VERON / LEVASSEUR (1991).

65. ΝΑΥΡΙΔΗΣ (1990), σ. 283.

66. Για περισσότερες λεπτομέρειες πάνω στις διάφορες κατευθύνσεις της επιχειρηματολογίας βλ. ΠΛΑΤΙΝ (1996).

Η επιχειρηματολογία, κατ' αναλογία με τις θέσεις του P. Oleron,⁶⁷ είναι η διαδικασία στη διάρκεια της οποίας ένας ομιλητής επιχειρεί να οδηγήσει «ένα ακροατήριο στην υιοθέτηση μιας θέσης»⁶⁸ με τη χρησιμοποίηση επιχειρημάτων που αποσκοπούν να αποδείξουν το έγκυρο και το αξιόπιστο αυτής της θέσης. Από την παραπάνω διατύπωση προκύπτει ότι η επιχειρηματολογία είναι μια διαδικασία όπου ένα πρόσωπο αποσκοπεί ν' ασκήσει επίδραση σ' ένα άλλο, και παράλληλα να πείσει για την ορθότητα των θέσεών του κάνοντας χρήση διαφορετικών επιχειρημάτων με στόχο την υπεράσπιση μιας θέσης. Από εδώ γίνεται αντιληπτή και η σχέση της επιχειρηματολογίας με το διαλογισμό και τη λογική. Στο σημείο αυτό βεβαίως, αξίζει να τονιστεί η αριστοτελική σκέψη και η συνεισφορά της στην ανάπτυξη των επιχειρημάτων του ορθού λόγου.⁶⁹ Σύμφωνα, άλλωστε, με τον υπεύθυνο του Κέντρου Σημειολογικών Ερευνών του Πανεπιστημίου Neuchâtel της Ελβετίας, J.B. Grize, η επιχειρηματολογία είναι μια κατεξοχήν «διαλογική διαδικασία» («processus dialogique»)⁷⁰ όπου η κατασκευή των επιχειρημάτων γίνεται ειδικά για ν' απευθυνθεί σε κάποιο συγκεκριμένο ακροατήριο. Όταν αναφερόμαστε έτσι στη διαδικασία ανάπτυξης επιχειρημάτων με λογικό τρόπο, ανατρέχουμε στη λογική η οποία, αν δεν προέρχεται από το χώρο της «τυπικής λογικής», αναφέρεται σ' αυτό που ονομάζουμε «φυσική λογική». Η «φυσική λογική», που τόσο επιτυχημένα ανέπτυξε ο J.B. Grize, νοείται ως το «σύστημα των διαδικασιών των σκέψεων που τίθενται σε λειτουργία στη διάρκεια μιας δραστηριότητας σχηματοποίησης (schématisation)» στο πλαί-

67. OLERON (1983).

68. Αυτή η σύλληψη «της αποδοχής μιας θέσης από το ακροατήριο» αναπτύχθηκε από τους PERELMAN / OLBRECHTS-TYTECA (1988).

69. Ο Αριστοτέλης είναι ο πρώτος θεωρητικός που ανέπτυξε μια συστηματική θεωρία για την επιχειρηματολογία. Η *Ρητορική* και οι *Τόποι* είναι τα δύο έργα όπου αναπτύσσει την προβληματική του για τη λειτουργία της επιχειρηματολογίας. Στο πρώτο αναφέρεται στα στοιχεία της πειθούς και στο δεύτερο αναπτύσσει μια θεωρία του «διαλεκτικού διαλογισμού».

70. GRIZE (1981), σ. 30.

σιο της οποίας ένα υποκείμενο αναπτύσσει μια σειρά επιχειρημάτων. Η «φυσική λογική» λοιπόν, δεν είναι τίποτα άλλο παρά οι πρακτικές δραστηριότητες του λόγου που αναφέρονται σε συγκεκριμένες καταστάσεις. Έτσι στο πλαίσιο αυτής της λογικής «λαμβάνονται υπόψη συγχρόνως πρακτικά εγχειρήματα (opérations) και σημασίες (sens)». Όπως υποστηρίζει ο ελβετός θεωρητικός, «στην περίπτωση της επιχειρηματολογίας βρισκόμαστε παρόντες σε μια κατάσταση διαλόγου, ακόμα και αν ένας από τους παράγοντες της επικοινωνιακής πράξης είναι συχνά φανταστικό άτομο». Στη διαδικασία αυτή λαμβάνεται υπόψη το κοινωνικο-πολιτιστικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτουργούν οι συνομιλητές καθώς και η ιδιαίτερη λογική αξία (ιδεο-λογία) του καθενός, ειρόσον σύμφωνα μ' αυτήν τίθεται σε ενέργεια η διαδικασία της επιχειρηματολογίας.⁷¹

Κάθε μήνυμα εμπεριέχει ποικιλία επιχειρημάτων, λιγότερο ή περισσότερο έκδηλων. Τα επιχειρήματα εξάλλου παρουσιάζουν διαφορετικές μορφές που σχετίζονται με εκείνες που λαμβάνει η δραστηριότητα της λογικής. Έτσι η οργάνωση των επιχειρημάτων ενός λόγου δεν είναι εύκολη υπόθεση ούτε, κατά συνέπεια, η ερμηνεία και η κατανόησή τους. Σε μεγάλο βαθμό, εξάλλου, η ανάλυση των επιχειρημάτων διερευνά τη *συνοχή* και την *αποτελεσματικότητα* της λειτουργίας ενός λόγου. Τα δύο αυτά στοιχεία είναι αναγκαίο να συνδέονται επιπλέον και με το βασικό στόχο που θέτει ένα μήνυμα.

Αν ακολουθήσουμε τώρα την κλασική, σύμφωνα με την αριστοτελική προσέγγιση, ταξινόμηση των τρόπων έκφρασης της δραστηριότητας της λογικής, διακρίνουμε τέσσερις διαφορετικούς τρόπους ανάπτυξης ή και αναζήτησης των επιχειρημάτων ενός μηνύματος: τον αφαιρετικό συμπερασματικό, τον επαγωγικό, την επιχειρηματολογία κατ' αποκλεισμό και την επιχειρηματολογία κατ' αναλογία:

α) Ο *αφαιρετικός συμπερασματικός*, στον οποίο εντάσσονται ο συλλογισμός στην κλασική του μορφή, ο υποθετικός συλλογισμός και ο διαζευκτικός συλλογισμός.

71. Βλ. *Revue européenne des sciences sociales (Cahiers Vilfredo Pareto)* (1974) και ειδικότερα GRIZE (1974).

► *Ο συλλογισμός στην κλασική του μορφή.* Στην περίπτωση αυτή ξεκινάμε από μια γενική πρόταση και την εφαρμόζουμε στη συνέχεια σε μια ειδικότερη περίπτωση. Ο συλλογισμός συντίθεται από τρεις απλές λεκτικές εκφορές ή προτάσεις. Μία από αυτές, το συμπέρασμα, προκύπτει από τις δύο άλλες που προηγούνται. Καθεμία από αυτές έχει έναν όρο κοινό με την άλλη και έναν όρο κοινό με το συμπέρασμα. Για παράδειγμα:

- Τα ζώα είναι θνητά.
- Οι άνθρωποι είναι ζώα.
- Άρα οι άνθρωποι είναι θνητοί.

Ο συλλογισμός χρησιμοποιείται συχνά στο χώρο της διαφήμισης, το παράδειγμα που ακολουθεί είναι χαρακτηριστικό αυτής της πρακτικής:

- Η αγορά ενός αυτοκινήτου που καταναλώνει λίγα είναι ένα έξυπνο διάβημα.
- Το μοντέλο Χ καταναλώνει λίγα.
- Άρα η αγορά ενός αυτοκινήτου Χ είναι ένα έξυπνο διάβημα.

Στην περίπτωση βεβαίως της διαφήμισης, η επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται συνυπολογίζει ειδικότερα το ιδιαίτερο κοινωνικό-οικονομικό περιβάλλον στο οποίο αποτελείται καθώς και τις ιδιαίτερες προτιμήσεις των καταναλωτών. Έτσι μια διαφήμιση μπορεί να είναι περισσότερο ή λιγότερο πειστική, άρα αξιόπιστη, ανάλογα με τα κριτήρια αγοράς ή τις προτιμήσεις των καταναλωτών. Υπάρχει, δηλαδή, μια σχετικότητα στην αξιοπιστία του παραπάνω συλλογισμού, συνυπολογίζοντας πάντοτε και τους άλλους παράγοντες μιας επικοινωνιακής πράξης, εκτός από τον πομπό του μηνύματος.

► *Ο υποθετικός συλλογισμός.* Στην περίπτωση αυτή υπάρχει μια σχέση συνέπειας ανάμεσα σε δύο προτάσεις. Η χρήση υποθετικών συνδέσμων είναι απαραίτητη. Ο συλλογισμός μπορεί να ολοκληρωθεί βεβαίως με την ύπαρξη μιας άλλης πρότασης που επιβεβαιώνει ή αρνείται μία από τις δύο αρχικές προτάσεις. Το συμπέρασμα, τέλος, επιβεβαιώνει ή αρνείται την πρόταση που αρχικά τέθηκε. Όσον αφορά την εγκυρότητα της επιχειρηματολογίας, ένα πιθανό πρό-

βλημα εντοπίζεται στο πρώτο μέρος του υποθετικού συλλογισμού, ανάμεσα στις προτάσεις που εμπεριέχουν την υπόθεση. Η σχέση συνέπειας λοιπόν που δημιουργείται μπορεί να λάβει τη σημασία μιας αιτιότητας που αφορά πρόσωπα, γεγονότα, αντικείμενα κ.ά. Έτσι, η αμφισβήτηση της επιχειρηματολογίας εμπεριέχεται μέσα στο είδος της αιτιακής σχέσης που επιλέγεται από ένα σύνολο άλλων καθοριστικών παραγόντων. Ένα παράδειγμα από προεκλογική καμπάνια είναι ενδεικτικό:

«Εάν η κυβέρνηση παραμείνει στη θέση της, η ανεργία θα συνεχίσει ν' αυξάνεται». Εδώ αναπτύσσεται μια σχέση αιτιότητας ανάμεσα στην πολιτική της κυβέρνησης και την ανεργία. Τίποτα όμως δεν μπορεί να βεβαιώσει ότι η αύξηση της ανεργίας οφείλεται μόνο στην κυβερνητική πολιτική· ασφαλώς είναι δυνατόν να υπάρχουν και άλλοι, διαφορετικοί λόγοι. Η παρατήρηση αυτή καθιστά για πολλούς αμφισβητήσιμη τη συγκεκριμένη επιχειρηματολογία.

► *Ο διαζευκτικός συλλογισμός* θέτει μια διάζευξη ανάμεσα σε δύο προτάσεις. Αυτό γίνεται εφικτό με τη βοήθεια των διαζευκτικών ενδείξεων (ή, είτε... είτε, ούτε... ούτε). Το δίλημμα, για παράδειγμα, ανήκει στην κατηγορία αυτή του διαζευκτικού συλλογισμού εφόσον ξεκινά από μια διάζευξη, η ιδιαιτερότητά του όμως είναι ότι καταλήγει για κάθε πρόταση στο ίδιο συμπέρασμα. Ακολουθεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα:

«Από τα δύο πράγματα είναι δυνατόν να ισχύει το ένα: ή γνωρίζατε τις μηχανορραφίες των υφιστάμενών σας ή δεν τις γνωρίζατε. Εάν ναι, είστε συνυπεύθυνος για τις μηχανορραφίες τους και πρέπει να παραιτηθείτε, εάν όχι, τότε δεν ελέγχετε κατάλληλα τις υπηρεσίες σας και θα πρέπει να παραιτηθείτε».

Το δίλημμα είναι ένας απόλυτος τρόπος ανάπτυξης των επιχειρημάτων ενός μηνύματος, εφόσον περιορίζεται ανάμεσα σε δύο όρους. Άλλωστε, από τη στιγμή που εμφανίζεται ένας τρίτος όρος, η επιχειρηματολογία παύει να είναι πειστική. Αξίζει να σημειωθεί ότι υπάρχει πάντα μια σχέση ανάμεσα σ' αυτόν που παράγει το λόγο και σ' αυτόν που τον προσλαμβάνει. Υπάρχει, δηλαδή, πάντα η δυνατότητα απόρριψης του συλλογισμού από τον αποδέκτη.

β) Ο επαγωγικός τρόπος ανάπτυξης των επιχειρημάτων ενός μηνύματος ξεκινά από το ειδικό και προχωρά στο γενικό. Η ιδιαιτερότητα του επαγωγικού τρόπου σκέψης συνίσταται σε δύο βασικά χαρακτηριστικά: 1) την αναφορά στα γεγονότα, όπως είναι η χρήση του παραδείγματος (το παράδειγμα αποδεικνύεται πράγματι αποτελεσματικό μέσο για την αποδοχή μιας επιχειρηματολογίας). Τα γεγονότα παραπέμπουν σε μια συγκεκριμένη εμπειρία, πιθανότητα οικεία στον καθένα, με την οποία δεν μπορείς παρά να συμφωνήσεις και 2) τη διαίρεση μιας θέσης σε διαφορετικά μέρη που εξετάζονται διαδοχικά. Αυτό δίνει πράγματι την εντύπωση μιας πιο ολοκληρωμένης διερεύνησης του θέματος. Η αποτελεσματικότητα λοιπόν μιας επιχειρηματολογίας επαγωγικού τύπου εξαρτάται από αυτούς τους δύο τρόπους ανάπτυξης των επιχειρημάτων που χρησιμοποιεί ο ομιλητής.

γ) Η επιχειρηματολογία κατ' αποκλεισμό. Στην περίπτωση αυτή λαμβάνονται υπόψη διαφορετικές ερμηνείες ή δυνατές λύσεις και αφού αποφασιστεί ότι από όλες μόνο μία είναι αποδεκτή, καταλήγουμε στην υιοθέτηση της τελευταίας. Η ιατρική ή η αστυνομική διάγνωση παίρνουν συχνά αυτή τη μορφή. Η αξία της έγκειται στο γεγονός ότι δίνει την εντύπωση ότι, μετά την εξέταση όλων των δυνατοτήτων, η κατάληξη σε μία είναι κάτι που επιβάλλεται. Θα μπορούσαμε βεβαίως να ισχυριστούμε ότι είναι αδύνατον να καταγραφούν όλες οι πιθανές λύσεις, μειώνοντας έτσι την εγκυρότητα αυτής της επιχειρηματολογίας.

δ) Η επιχειρηματολογία κατ' αναλογία. Η αναλογία είναι μια έννοια διφορούμενη και ελάχιστα ανστηρή, βρίσκεται όμως στη βάση πολλών πρακτικών συμπεριφορών, επιτρέποντας τη μετάβαση από το γνωστό στο άγνωστο ή στο λιγότερο γνωστό. Από αυτή την άποψη, η αναλογία ως επιχείρημα είναι αποτελεσματική επειδή αναφέρεται στην πραγματικότητα.⁷² Στην ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας, στο νομοθετικό ή στον πολιτικό χώρο, η αναλογία κατέχει σημαντική θέση. Συχνά κρίνεται χρήσιμο εργαλείο για την υιοθέτηση

72. Για μια αναλυτική αναφορά στην «επιχειρηματολογία κατ' αναλογία», βλ. PERELMAN / OLBRECHTS-TYTECA (1988), σσ. 499-534.

μιας θέσης ή για να πεισθεί ο εκλογέας ή ο πολίτης να απορρίψει μια θέση που υποστηρίζει, για παράδειγμα, ο πολιτικός αντίπαλος, εάν δεν επιθυμεί να έχει τις ίδιες συνέπειες μ' αυτές που προέκυψαν από ένα ανάλογο μέτρο, όταν αυτό υιοθετήθηκε στην τάδε χώρα.

Πέρα από την κλασική ταξινόμηση των τρόπων έκφρασης της δραστηριότητας της λογικής σύμφωνα με την αριστοτελική προσέγγιση ή τη «φυσική λογική» του Grize, που αναφέρθηκαν παραπάνω, η ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας στη βάση της ρητορικής αποτελεί μια ιδιαίτερη προσέγγιση που πρόσφατα προσελκύει τους ερευνητές των επιστημών του λόγου σε διεθνές επίπεδο. Διευκρινίζουμε, εξάλλου, ότι η ρητορική ανέκαθεν κατηύθυνε τις μελέτες σε τμήματα των επιστημών του λόγου (speech departments) στις ΗΠΑ. Μετά από ένα μακρύ διάστημα αποχής στο χώρο της Ευρώπης από την αναφορά στη ρητορική στο πλαίσιο της ανάλυσης των επιχειρημάτων ενός λόγου, εμφανίζονται οι εργασίες του C. Perelman στα τέλη της δεκαετίας του '50 για να δώσουν ξανά τον τόνο της ρητορικής στην επιχειρηματολογία όπως είχε ήδη αναπτυχθεί από την εποχή του Αριστοτέλη. Αξιόλογη είναι επίσης η προσέγγιση του R. Barthes στη ρητορική.⁷³

Τέλος, μια ιδιαίτερη προσέγγιση στο χώρο της ανάλυσης της επιχειρηματολογίας συνδέεται στενά με τις λειτουργίες της ίδιας της γλώσσας, διαμορφώνοντας έτσι μια ανάλυση περισσότερο γλωσσολογική. Στο πλαίσιο αυτό η «γλωσσολογική πραγματική (pragmatique linguistique) μέσα στη γλώσσα» συνιστά μια ιδιαίτερη θεώρηση της επιχειρηματολογίας όπως αυτή αναπτύχθηκε στη δεκαετία του '70 στη Γαλλία μέσα από το έργο των J.C. Anscombre και O. Ducrot, *L'argumentation dans la langue*.⁷⁴ Αυτή η θεωρία αναπτύ-

73. Όσον αφορά την επίδραση της ρητορικής στην επιχειρηματολογία από τη δεκαετία του '50 και μετά, βλ. τις εργασίες: WEAVER (1953)· KENNY (1963, 1972, 1983)· BARTHES (1970β)· PERELMAN (1977)· PERELMAN / OLBRECHTS-TYTECA (1988). Διευκρινίζουμε ότι το τεύχος 16 του περιοδικού *Communications* ήταν όλο αφιερωμένο στο θέμα «Recherches rhétoriques».

74. ANSCOMBRE (1980)· DUCROT (1980)· ANSCOMBRE / DUCROT (1983).

χθηκε «στα πλαίσια της γλωσσολογίας της φράσης τόσο όσον αφορά τις μεθόδους που προτείνει όσο και τους στόχους και τα προβλήματά της».⁷⁵ Η «επιχειρηματολογία μέσα στη γλώσσα» δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στο ρόλο των «επιχειρηματολογικών συνδετικών» (*connecteurs argumentatifs*) τα οποία συνιστούν λέξεις σύνδεσης και των οποίων ο ρόλος είναι να διαρθρώνει τις πληροφορίες και τα επιχειρήματα ενός λόγου. Οι σημασίες δεν βρίσκονται μέσα στις λέξεις αλλά μέσα στα «πλαίσια του λόγου» (*cadres discursifs*), όπου γι' αυτούς τους θεωρητικούς «σημαίνει» δηλώνει «επιχειρηματολογία». Τα συνδετικά (αλλά, αν και, γιατί, επειδή, αφού, λοιπόν κ.ά.) κατέχουν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας και ανάλογα πώς θα χρησιμοποιηθούν στην πορεία ενός λόγου, διαμορφώνουν και την αντίστοιχη επιχειρηματολογία. Η πληροφορία λοιπόν ενός κειμένου βρίσκεται στην υπηρεσία της πρόθεσης της γενικής επιχειρηματολογίας του. Συνοπτικά, η σημασία, δηλαδή η «πρόθεση», ορίζεται στην περίπτωση αυτή ως τελική αιτία της λεκτικής εκφοράς.⁷⁶

Αξίζει, τέλος, να αναφερθεί η διερεύνηση των λεγόμενων «κοινών» ή «καθημερινών» επιχειρημάτων, όπως αυτά αναπτύσσονται έξω από κάθε θεσμικό πλαίσιο. Οι προσπάθειες αυτές αναπτύχθηκαν στην κατεύθυνση των αναλύσεων των λεκτικών διαντιδράσεων, επηρεασμένες σε μεγάλο βαθμό από τη θεωρία της συζήτησης όπως προτάθηκε από τον H.P. Grice.⁷⁷ Οι προσεγγίσεις αυτές επέτρεψαν την ακριβή γλωσσολογική ανάλυση της επιχειρηματολογίας, όπως αναπτύσσεται στα πλαίσια μιας συζήτησης.⁷⁸

75. Βλ. PLATIN (1996), σ. 66.

76. Για μια συνοπτική παρουσίαση της «επιχειρηματολογίας μέσα στη γλώσσα» («*L'argumentation dans la langue*») βλ. στο ίδιο, σσ. 66-71, και MAINGUENEAU (1987), σσ. 116-136.

77. GRICE (1990).

78. Όσον αφορά την επιχειρηματολογία και την ανάλυση της συζήτησης στα γαλλικά βλ. το έργο του MOESCHLER (1985).

Κλείνοντας την εκτενή αυτή παρουσίαση των επιμέρους μεθόδων, είναι αναγκαίο να τονίσουμε και πάλι τη διαπίστωση ότι συχνά στην πράξη είμαστε υποχρεωμένοι, εξαιτίας της ανεπάρκειας κάποιων μεθόδων, αλλά και για λόγους μεγαλύτερης αποτελεσματικότητας της ανάλυσης που επιχειρείται, να ανατρέχουμε στη χρήση περισσότερων της μιας μεθόδων για την ανάλυση και την ερμηνεία ενός κορμού δεδομένων. Έτσι επιχειρείται ένας οριοθετημένος συνδυασμός μεθόδων με στόχο την κατά το δυνατόν πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση ενός μηνύματος.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ABASTADO, D. (1980), *Messages des médias*. Paris: CEDIC.
- ANSCOMBRE, J.C. (1980), «Voulez-vous dériver avec moi?». *Communications* 32, σσ. 61-124.
- ANSCOMBRE, J.C. / DUCROT, O. (1983), *L'argumentation dans la langue*. Liège: P. Mardaga.
- AUSTIN, L. (1962), *How to Do Things with Words*. Oxford: Oxford University Press.
- AYACHE, G. / COTTERET, J.M. (1981), «Des mots en quête de voix». *Les Cahiers de la Communication* 4-5/1, σσ. 423-449.
- BAKHITIN, M. / MEDREDEV, P. (1978), *The Formal Method in Literary Scholarship* (αγγλική μετάφραση). Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- BARDIN, L. (1977), *L'analyse de contenu*. Paris: PUF.
- BARTHES, R. (1957), *Mythologies*. Paris: Seuil.
- (1961), «Le message photographique». *Communications* 1.
- (1964), «Rhétorique de l'image». *Communications* 4, σσ. 40-51.
- (1970a), «Eléments de sémiologie». *Communications* 16, σσ. 91-135.
- (1970b), «L'ancienne rhétorique». *Communications* 16, σσ. 172-223.

- (1983), *Le système de la mode*. Paris: Seuil.
- BENVENISTE, E. (1966/1974), *Problèmes de linguistique générale*, τόμοι Ι και ΙΙ. Paris: Gallimard.
- (1970), «L'appareil formel de l'énonciation». *Langages* 17, σσ. 12-18.
- BOUGNOUX, D. (1992), «Naissance d'une interdiscipline?». *CinemAction* 63 (Μάρτιος) (αφιέρωμα με τίτλο «Les théories de la communication»), σσ. 117-121.
- BOURDIEU, P. (1982a), *Ce que parler veut dire (L'économie des échanges linguistiques)*. Paris: Fayard.
- (1982b), *Leçon sur la leçon*. Paris: Minuit.
- BOUTET, J. (1984), *Εισαγωγή στην κοινωνιογλωσσολογία* (ελληνική μετάφραση). Αθήνα: Γρηγόρης.
- BREMOND, C. (1964), «Le message narratif». *Communications* 4.
- (1973), *Logique de récit*. Paris: Seuil.
- CHEVALIER, J.C. (1972), «Langage et histoire». *Langue Française* 15.
- CHOMSKY, N. (1957), *Syntactic Structure*. Hague: Mouton.
- (1975), *The Logical Structure of Linguistic Theory*. New York: Plenum.
- (1991), *Συντακτικές δομές* (ελληνική μετάφραση). Αθήνα: Νεφέλη.
- Communications 8 (1966), Αφιέρωμα: «L'analyse structurale du récit» (άρθρα των R. Barthes, A.J. Greimas, G. Genette, C. Bremond κ.ά.).
- Communications 16 (1970), Αφιέρωμα «Recherches rhétoriques».
- COTTERET, J.M. (1976), *Giscard-Mitterrand, 54774 mots pour convaincre*. Paris: PUF.
- DERRIDA, J. (1967a), *De la grammatologie*. Paris: Minuit.
- (1967b), *L'écriture et la différence*. Paris: Seuil.
- (1990), *Περί γραμματολογίας* (ελληνική μετάφραση). Αθήνα: Γνώση (γαλλική έκδοση 1967).
- de SAUSSURE, F. (1979), *Μαθήματα γενικής γλωσσολογίας* (ελληνική μετάφραση). Αθήνα: Παπαζήσης.
- de SOLA POOL, I. (επιμ.) (1959), *Trends in Content Analysis*. Urbana, Illinois: Illinois University Press.
- Διαβάζω 71. Αφιέρωμα στη σημειολογία.
- DUBOIS, J. (1969), «Énoncé et énonciation». *Langages* 13, σσ. 100-110.
- DUCROT, O. (1980), «Analyses pragmatiques». *Communications* 32, σσ. 11-60.

- ECO, U. (1972), *La structure absente: introduction à la recherche sémiotique* (γαλλική μετάφραση). Paris: Mercure de France.
- ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΗΜΕΙΩΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ (1986), *Η δυναμική των σημείων. Πεδία και μέθοδοι μιας κοινωνιοσημειωτικής*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- E.N.S. de SAINT-CLOUD / TOURNIER, M. κ.ά. (1974), *Des tracts en Mai 1968, mesures de vocabulaire et de contenu*. Paris: Armand Colin.
- FOUCAULT, M. (1966), *Les mots et les choses*. Paris: Gallimard.
- (1969), *L'archéologie du savoir*. Paris: Gallimard.
- (1971), *L'ordre du discours*. Paris: Gallimard.
- (1987), *Αρχαιολογία της γνώσης* (ελληνική μετάφραση). Αθήνα: Εξάντας (γαλλική έκδοση 1969).
- GENETTE, G. (1972), *Figures III*. Paris: Seuil.
- GHIGLIONE, R. / BEAUVOIS, J.L. / CHABROL, C. / TROGNON, A. (1980), *Manuel d'analyse de contenu*. Paris: A. Colin.
- GRAWITZ, M. (1981), *Méthodes des sciences sociales*. Paris: Dalloz.
- GREIMAS, A.J. (1966), *Sémantique structurale*. Paris: Larousse.
- (1970), *Du sens*. Paris: Seuil.
- (1976), *Sémiotique et sciences sociales*. Paris: Seuil.
- (1979), «Des accidents dans les sciences dites humaines». Στο A.J. GREIMAS / E. LANDOWSKI (επιμ.) (1979a), σσ. 28-60.
- (1983), *Du sens II*. Paris: Seuil.
- GREIMAS, A.J. / E. LANDOWSKI (επιμ.) (1979a), *Introduction à l'analyse du discours en sciences sociales*. Paris: Hachette.
- (1979b), «Les parcours du savoir». Στο A.J. GREIMAS / E. LANDOWSKI (επιμ.) (1979a), σσ. 5-27.
- GRICE, H.P. (1990), *Logique et conversation* (γαλλική μετάφραση). Paris: Ophrys.
- GRIZE, J.B. (1974), «Argumentation, schématisation et logique naturelle». Στο *Revue européenne des sciences sociales (Cahiers Vilfredo Pareto)* XII/32, σσ. 183-200.
- (1981), «L'argumentation: explication ou déduction». Στο *L'argumentation*. Lyon: Presses Universitaires de Lyon.
- HABERMAS, J. (1987), *Théorie de l'agir communicationnel*, τόμ. Ι: *Rationalité de l'agir et rationalisation de la société*, τόμ. ΙΙ: *Critique de la raison fonctionnaliste* (γαλλική μετάφραση). Paris: Fayard.
- (1996), *Morale et communication* (γαλλική μετάφραση). Paris: Les Editions du Cerf.

- HAROCHE, C. / HENRY, P. / PÉCHEUX, M. (1971), «La sémantique et la coupure saussurienne». *Langages* 24.
- HAROCHE, C. / PÉCHEUX, M. (1972), «Manuel pour l'utilisation de la méthode A.A.D.». *T.A. Informations (Bulletin de l'A.T.A.L.A.)* 1, σσ. 13-59.
- HARRIS, Z.S. (1962), «Analyse du discours» (γαλλική μετάφραση). *Langages* 13, σσ. 8-45.
- (1965), «Transformational theory». *Language* 41, σσ. 363-401.
- HYMES, D. (1971), «On communicative competence». Στο R. HUXLEY / E. INGRAM (επιμ.), *Language Acquisition: Models and Methods*. New York: Academic Press.
- (1974), *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- ISAMBERT-JAMATI, V. (1970), *Crises de la société, crises de l'enseignement*. Paris: PUF.
- JAKOBSON, R. (1973), *Essais de linguistique générale*. Paris: Les Editions de Minuit.
- ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ, Ε. (1987), «Μεθοδολογικές για την ανάλυση της αφήγησης». *Νεοελληνική Παιδεία* 9, σσ. 11-24.
- KENNY, G.A. (1963, 1972 και 1983), *A History of Rhetoric* (τόμοι I, II και III). Princeton: Princeton University Press.
- KRISTEVA, J. (1969), *Σημειωτική – Recherches pour une sémanalyse*. Paris: Seuil.
- LACAN, J. (1966), *Ecrits I*. Paris: Seuil.
- (1971), *Ecrits II*. Paris: Seuil.
- Langages* 58 (1980). Αφιέρωμα στο έργο του Charles Pierce.
- LASSWELL, H.D. / W. LEITES κ.ά. (επιμ.) (1949/1965), *The Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics*. New York: G. Stewart / Cambridge: Mass., MIT Press.
- LASSWELL, H.D. / O. MERNER / I. de S. POOL (επιμ.) (1952), *The Comparative Study of Symbols*. Stanford: Stanford University Press.
- LEFEBVRE, H. (1966), *Le langage et la société*. Paris: Gallimard.
- LEVI-SRAUSS, C. (1958), *Anthropologie structurale*. Paris: Plon.
- MAINGUENEAU, D. (1976), *Initiation aux méthodes de l'analyse du discours. Problèmes et perspectives*. Paris: Hachette.
- (1987), *Nouvelles tendances en analyses du discours*. Paris: Hachette.
- MOESCHLER, J. (1985), *Argumentation et conversation*. Paris: Hatier-Credif.

- MOLES, A. (1970), *L'affiche dans la société urbaine*. Paris: Dunod.
- MORIN, V. (1979), *L'écriture de Presse*. Paris: Editions Moutton.
- MORRIS, Ch. (1946), *Signs, Language and Behaviour*. New York: Prentice Hall.
- MOSCOVICI, S. (1970), *La psychanalyse, son image et son public*. Paris: PUF.
- MOTT, F.L. (1969), «Trends in newspaper content». Στο W. SCHRAMM (επιμ.), *Mass Communications*. Chicago: University of Illinois Press.
- ΜΠΟΚΛΟΥΝΤ-ΛΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. (1983), «Τι είναι η σημειωτική;» *Διαβάζω* 71 (15/6/83), σσ. 15-23.
- MUCCHIELLI, R. (1988), *L'analyse de contenu des documents et des communications*. Paris: Les éditions ESF – Entreprise Moderne d'Édition – Librairies Techniques, 6η έκδ.
- ΝΑΥΡΙΔΗΣ, Κ. (1990), «Οι πολιτικές απόψεις στις εκλογές του '89». Στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης: *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- OLERON, P. (1983), «L'argumentation». *Que sais-je?* 2087. Paris: PUF.
- ΠΑΠΑΓΩΡΓΗΣ, Κ. (1983), «Σημειωτική και φιλοσοφία». *Διαβάζω* 71 (15/6/83), σσ. 24-25.
- PÉCHEUX, M. (1969), *Analyse automatique du discours*. Paris: Dunod.
- PÉCHEUX, M. κ.ά. (1975), «Analyse du discours. Langue et idéologies». *Langages* 37.
- PERELMAN, C. (1977), *L'empire rhétorique*. Paris: Vrin.
- PERELMAN, C. / OLBRECHTS-TYTECA, L. (1988), *Traité de l'argumentation*. Bruxelles: Editions de l'Université de Bruxelles, 5η έκδ.
- PIERCE, Ch. (1978), *Ecrits sur le signe* (γαλλική μετάφραση). Paris: Seuil.
- (1981), «Η Λογική ως Σημειωτική: Η θεωρία των Σημείων». *Κείμενα σημειολογίας* (ελληνικές μεταφράσεις). Αθήνα: Νεφέλη, σσ. 172-204.
- PLATIN, C. (1996), *L'argumentation*. Paris: Seuil.
- PRIETO, L. (1966), *Messages et signaux*. Paris: PUF.
- PROPP, V. (1970), *Morphologie du conte* (γαλλική μετάφραση). Paris: Seuil.
- PROST, A. (1974), *Vocabulaire des proclamations électorales de 1881, 1885, 1889*. Paris: PUF.
- PSILLA, M. (1990), *La communication politique en Grèce: le cas de la télévision*. Paris: Université de la Sorbonne, Paris I, département de Science Politique.

- Revue européenne des sciences sociales (Cahiers Vilfredo Pareto)* XII/32 (1974). Αφιέρωμα «Recherches sur le discours et l'argumentation».
- RICOEUR, P. (1990α), *Δοκίμια ερμηνευτικής*. Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγορευτικής Τρέπεζας.
- (1990β), *Η αφηγηματική λειτουργία* (ελληνική μετάφραση). Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- ROBIN, R. (1974), *Langage et idéologies*. Paris: Editions ouvrières.
- SCHAFF, A. (1985), *Γλώσσα και γνώση* (ελληνική μετάφραση). Αθήνα: Ι. Ζαχαρόπουλος.
- SEARLE, J.R. (1983), *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 9η έκδ.
- Semiotica* 19/3-4 (1977). Αφιέρωμα στο έργο του Charles Pierce.
- ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ-WARBURTON, E. (1991), «Εισαγωγή στις Συντακτικές δομές του Noam Chomsky». Στο N. CHOMSKY (1991).
- ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, Α. (1979), *Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου. Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και ψυχολογική βία*. Αθήνα, Θεμέλιο.
- (1987), *Γλώσσα και ιδεολογία*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- VERON, E. (1979), «Dictionnaire des idées non reçues». *Connexions* 27, σσ. 125-142.
- (1981), *La construction des événements*. Paris: Les Editions de Minuit.
- VERON, E. / LEVASSEUR, M. (1991), *Ethnographie de l'exposition*. Paris: Centre Georges Pompidou.
- WATZLAWICK, P. / BEAVIN, J.H. / JACKSON, D.D. (1972), *Une logique de la communication* (γαλλική μετάφραση). Paris: Seuil.
- WEAVER, R. (1953), *The Ethics of Rhetoric*. Chicago: Henry Regnery Company.